

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİNE AİT HİLÂFET TARTIŞMALARIYLA İLGİLİ YAYINLAR*

FERHAT KOCA **

Osmanlılar döneminde, bazı müellifler, devlet kurumlarının hızlı, verimli ve adaletli bir şekilde çalıştırılabilmesi konusundaki görüşlerini, “nasihâtnâme” veya “siyâsetnâme” türündeki eserlerinde dile getirdikleri gibi, özellikle bürokrasi tecrübesine sahip bazı devlet adamları da nizâm-ı devletin ıslahı konusunda çeşitli lâyiha ve arzular kaleme almış¹; hatta bizzat yöneticiler de devlet kurumlarının işleyişiyle ilgili birtakım şikayetlerin giderilebilmesi için zaman zaman eyaletlere çeşitli adâletnâmeler göndermişlerdir². Ancak bütün bunlar, özellikle devletin alt birimlerinin işleyişine yönelik bazı önerilerden ibarettir. Bizzat padişah/halifelerin yetkileriyle ilgili tartışmalar ise, özellikle 1839 Gülhâne Hatt-ı Hümayunu’nun ilanı ile başlamış ve bu durum 1876 Kânûni Esâsi’inde açık bir şekilde kendisini göstermiştir.

Osmanlı sultanlarının, dolayısıyla da halifelerin yetkilerinin daraltılmasıyla ilgili bu süreç, Osmanlı saltanat ve hilâfetinin ilga edilerek, yerine Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla tamamlanmıştır.

1876’dan 1924’e kadar yaklaşık yarım asırlık süre içerisinde, Osmanlı hilâfetiyle ilgili Türkçe, Arapça ve çeşitli Batı dillerinde pek çok makale ve ki-

* Bu makalenin hazırlanması sırasında, Osmanlıların son döneminde yapılan hilafet tartışmalarıyla ilgili çeşitli kaynaklardan beni haberdar eden ve kendilerindeki eserleri benimle paylaşan Doç. Dr. Azmi Özcan, Doç. Dr. Şit Tufan Buzpınar ve Doç. Dr. İsmail Kara Beylere en derin şükranlarımı sunarım

** Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi, İslâm Hukuku Öğretim Üyesi.

¹ Türkçe nasihâtnâme, siyâsetnâme ve lâyhalar hk.bk. Ağâh Sırrı Levend, “Siyaset-nameler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1962 (Ankara 1963), s. 167-194. Ayrıca, genel anlamda siyasetle ilgili eserlerin bir listesi için bk. Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Siyâsete Mütâalâk Âsâr-ı İslâmiyye*, İstanbul 1332, Kader Matbaası, 24 s.; Halil Uysal - Mehmet Harmancı, “Osmanlı Çağı Türkçe Siyâset Kitâbiyâtı”, *Makâlât*, II (Konya 1999), s. 109-130.

² Adâletnâmeler hk.bk. Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler* (Türk Tarih Kurumu), II-3-4 (Ankara 1967), s. 49-145; Yücel Özkaya, “XVIII’inci Yüzyılda Çıkarılan Adâlet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *Türk Tarih Kurumu Belleten* (TTK Belleten), XXXVIII/151 (Ankara 1974), s. 445-491.

tap yazılmıştır³. Uluslararası makale bibliyografyaları, kitap ve kütüphane katalogları taranarak bu eserlerin tespit edilmesi ve bir “Osmanlı Hilâfeti Bibliyografyası”nın meydana getirilmesi, Osmanlı tarihi ve kurumları yanında, başta fıkıh ve kelam olmak üzere, bazı temel İslam bilimleri açısından da önemli bir hizmet olacaktır. Biz burada, böyle bir bibliyografya çalışmasına mütevâzı bir katkıda bulunmak için, Osmanlıların özellikle son elli yılında, hilâfet merkezli olarak kaleme alınan, ancak içerisinde meşrutiyet, Kanûn-i Esâsî ve meşveret gibi konulara da yer veren Osmanlıca/Türkçe kitapları tespit ederek, onlar hakkında tanıtıcı kısa bazı bilgiler vermek istiyoruz. Ancak, tekrar belirtelim ki, elinizdeki bu makale, konuyla ilgili yapılmış çalışmaların son ve mütakâmil bir listesini değil, yalnızca ulaşılabildiğimiz kitaplardan meydana gelen bir listeyi içermektedir⁴.

Öte yandan, hilâfetle ilgili bu sınırlı sayıdaki eserler okunduğu zaman bile, İslâm dini ile özdeş hâle getirilmeye çalışılan “hilâfet” veya “hilâfet-i İslâmiyye” adlı yönetim biçiminin, sadece üzerine “din şalı” örtülmüş bir saltanat ve mutlâkiyet rejiminden ibaret olduğu ve İslâm dininin yüzyıllar boyu

³ Osmanlı hilâfetiyle ilgili tartışmaları içeren ilk eserlerden biri Sadrâzam Lütfî Paşa'nın (1488-1563) *Risâletü Halâsî'l-ümme fi ma'rifeti'l-aimme* adlı eseridir. Bu eserin bazı yazma nüshaları için bk. İstanbul Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2876 (Farsça), 2877 (Arapça). Ayrıca bu iki nüshanın satır aralarında kısa Türkçe tercümelemleri de bulunmaktadır. Adı geçen eserin özeti için bk. Hulûsi Yavuz, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İstanbul 1991, İz Yayıncılık, s. 97-108. Öte yandan, Osmanlılar devrinde yazılan hilâfet veya saltanatla ilgili eserlerde genellikle saltanat ve hilâfetin fazileti ile sultana itaatın önemi vurgulanmıştır. Örnek olarak bk. Şeyhülislam Yâsincizâde es-Seyyid Ahmed Abdülvehhâb Efendi (ö. 1249/1834), *Hülâsâtü'l-bürhân (Tergübü'n-nâs) fi itâati's-sultân*, İstanbul 1247, Matbaa-i Âmire, 31 s., eserin s. 2-15 arası Arapça, s. 16-31 arası ise Türkçe'dir; Berzencizâde Hâfız Ahmed Faiz b. Mahmud, *Evdahu'l-beÿân fi vücûbi itâati's-sultân* (trc. Abdülhamid Hamdi Balaban), İstanbul Ün. Merkez Ktp., Türkçe, nr. 9913, 10 vr.; Osmanlıların son elli yılına tesadûf eden hilâfet tartışmalarıyla ilgili çeşitli dillerde yazılan eserlerden bazıları için bk. Muhammed Reşid Rıza, *el-Hilâfe*, Kahire 1341 (1922); yeni baskı, Kahire 1408/1988; T. W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford 1924; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, Eser Matbaası, V, 1628-1629; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması* (1923-1931), Ankara 1981, Yurt Yayınları, s. 64-67; Hulûsi Yavuz, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, s. 76-78; İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1994, İz Yayıncılık, s. 189; İhsan Süreyya Sırma, “II. Abdülhamid'in Hilâfeti Hakkında Yazılmış Arapça Bir Risâle ve Bununla İlgili Kırk Hadis”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (Fâtih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı), XXXIII (1980-1981), İstanbul 1982, s. 375-400; ayrıca bk. A.mlf., *Birkaç Sahife Tarih*, Konya 1991, Esra Yayınları, II. Baskı, s. 81-96.

⁴ Osmanlılar'ın son döneminde yapılan hilâfet tartışmalarıyla ilgili eserleri inceleyen elinizdeki makalenin hazırlanmasından sonra, bu konudaki eserleri bir araya getiren yeni bir çalışma yapılmıştır. Bk. İsmail Kara, *Hilâfet Risaleleri I-II*, İstanbul 2003.

nasıl bir iktidar aracı olarak kullanıldığı (istismar edildiği) açık bir şekilde anlaşılacaktır.

1. Esad Efendi, *Hükûmet-i Meşrûta*, İstanbul 1293, Mihran Matbaası.

Mekteb-i İdâdî-i Şâhâne Kitâbet muallimlerinden ve Ticâret-i Bahriyye Meclisi zabıt kâtibi olan Esad Efendi'nin⁵ *Hükûmet-i Meşrûta* adlı risalesi, Osmanlı siyasal ideolojisinde soyut ve mutlak hükümdar tipi yerine; somut ve tabanı halk olan bir kurum fikrini, yani meclisi önermesi itibariyle, Osmanlılar döneminde yazılmış ilk Anayasa Hukuku çalışmalarından biri olarak değerlendirilebilir⁶.

Soru ve cevap şeklinde yazılan risalede, "Hükûmet-i meşrûta ile hükûmet-i mutlaka beyinde ne fark vardır? Ve hangisi hayırlıdır?" sorusuna şöyle cevap verilmiştir:

"Hükûmet-i mutlakanın muâmelât-ı umûmiyesi kanunla mukayyed değildir. Meselâ, bir hükümdâr ne kadar fatîn ve mülk ve teb'asına ne kadar hayırhah olsa yine mesâlih-i umûmiyenin kâffesini bizzat tesviye edemez. Birtakım memurlar istihdâmına mecbur olur. Memurların harekât-ı umumiyesi ise bir nizâm tahtında olmayıp her biri alehltak keyfince hareket eder. O halde, yalnız hükümdârın ehliyet ve hüsnü niyeti idareyi temin edemez. Bu cihetle idarede intizâm hâsıl olamaz. Bilfarz olsa bile, o hükümdârın bekâsıyla kâim ve sonradan zâil olur. Hükûmet-i meşrûta ise böyle olmayıp memûrînin kâffesi muayyen olan kanun dairesinde hareket ederler. O halde, idarenin intizâmı şahıs ile tebeddül etmez. Demek oluyor ki, hükûmet-i meşrûta gerek devletin terakkî-i şükûh ve şevketi ve gerek milletin husûl-i feyz ve saadeti için elbette hükûmet-i mutlakadan a'lâ ve hayırlıdır. Çünkü memur bir kanun-ı mes'uliyetle mukayyet olmayıp da ef'âlinde keyfine tâbi olur ise ve her ne zaman bir fenalık etse bir tarafa intisâb sayesinde cezadan kurtulursa, bu cür'eti sâirlerine dahi sirâyet eder. Böyle adamların idaresinde bulunan memleketlerde emniyet olamaz. Emniyet olmayan memlekette saadet umulmaz."⁷

⁵ Esad Efendi'nin hayatı hk. bk. Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı Anayasacılık Hareketi ve 'Hükûmet-i Meşrûta'", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşerî Bilimler*, VI (İstanbul 1978), s. 229.

⁶ Adı geçen risale, Tarık Zafer Tunaya'nın değerlendirmesi ve Zafer Toprak'ın transkripsiyonu ile neşredilmiştir Bk. Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı Anayasacılık Hareketi ve 'Hükûmet-i Meşrûta'", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşerî Bilimler*, VI (İstanbul 1978), s. 227-237.

⁷ Tarık Zafer Tunaya, a.g.m., s. 230.

“Bizim hükümetimiz nasıl hükümettir?” sorusuna ise şöyle cevap verilir:

“Bizim hükümetimiz esâsen şeriatla mukayyed olduğundan hükümet-i İslâmiyye’dir. Binaenaleyh hükümet-i meşrûttadır. Lâkin, bir vakitten beri ahkâm-ı şer’iyyeye lâıkiyla riâyet olunmadığından hükümet-i mutlaka yolunu tutmuştur. Bizde esasen pâdişahların vezâifi bile şeriatla mahduttur. Yani, kavâid-i şer’iyyedendir ki, pâdişahın tasarrufât-ı umûmiyyede ef’al ve harekâtı menfaat-i âmmeyi istilzâm ile mukayyedir. Mesela, bir adam mücib-i diyet olur sûretde birini katletse maktûlün vereseği olmasa hakk-ı velâyet pâdişâhındır. Lâkin, pâdişah bu maktûlün diyetini kâtile bağışlayamaz. Yani kâtili diyetden affedemez. Zira, o diyet beytûlmâle aittir. Pâdişah onu affeder ise beytûlmâle zarar tereddüb eder. Pâdişahın tasarrufât-ı umumiyyesi ise menfaatle mukayyed olduğundan affeder ise bu şartın hilâfına hareket etmiş olur.”⁸

2. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*,

c. I, İstanbul 1294, Takvîmhâne-i Âmire, 440 s.

c. II, İstanbul 1295, Takvîm-i Vekâyi’ Matbaası, 419 s.

1844-1912 yılları arasında yaşamış olan Osmanlıların üretken yazarlarından, gazeteci, romancı ve nâşir Ahmed Midhat Efendi’nin Sultan Abdülâziz devrinin bir nevi siyasi tenkidi sayılabilecek *Üss-i İnkılâb* adlı kitabı, doğrudan hilâfete olmamakla beraber, özellikle Kânûn-i Esâsî çerçevesinde yapılan tartışmaları ayrıntısıyla vermesi sebebiyle, Osmanlı padişah/halifelerinin yetkileri konusunda bazı düşünceleri içermektedir.

Eserin birinci cildinde, Devlet-i Aliyye târihine dâhilen bir nazar (s. 8) ve Avrupa’nın Osmanlıya mukâbelesi (s. 38) adında iki mukaddime yer alır ve Kırım Muhârebesinden cülûs-i hümayûna kadar geçen dönem on iki fıkra altında incelenir (s. 64). Ayrıca, bu cildin sonunda Birinci Kısmâ Mahsûs Olan Eczâ-yı Mütümme-i Müzile (s. 277) adıyla bir ek bulunmaktadır.

Eserin ikinci cildinde ise, cülûs-i hümayûndan itibaren bir sene içerisinde meydana gelen olaylar anlatılmaktadır. Bu cildin kapağında yer alan şu ifadeler, o günkü yazarların padişah/halifeler hakkında ne tür takdim ve tezkiye ifadeleri kullanmak zorunda olduklarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir:

⁸ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.m.*, s. 231.

“Hürriyet şîâr eb’l-ahrâr fârûk-ı iktidâr zıllullah fi’l-ard şevketlü kudretlü azametlü metbû-ı meşrû ve mukaddesimiz ‘Sultân Gâzî Abdülhamîd Hân-ı Sâni’ Efendimiz Hazretlerinin teb’a-i sâdıka-i Osmâniyyeleri haklarındaki zılliyyet-i semâviyye-i adâletperveri ve hürriyet gösterilerinin zâhirde tecessüm ve teşekkül eylediği kânûn-i hürriyeti meşhûn ve adâleti mazmûn hümâyunlarını bu millet-i necibe-i Osmâniyyeye mahz bir yâdigâr ve lutfı ebedi-i şehriyârîleri olmak üzere, mücerred kendülüklerinden olarak ne sûretle ihsân buyurmuş oldukları ve binâenalâ zâlik ve tabîaten bir hükümdâr-ı âlem-i mutâ’ olduktan mâadâ, kânûnen ve siyâseten dahî şu mutâiyyet-i şer’iyye ve tabîyelerini ile’l-ebed ne sûretle tahkîm ve te’yîd buyurmuş oldukları menâkıb-ı celilesi bu cild-i âcizi tezyîn iyleyen en mühim münderecâtandır. Hemân Cenabı Allah ol pâdişâhı hikmet-i iktinâh-ı adâlet ve hürriyet-i umûmiyye ile berâber ebed müddet buyurarak sâye-i merhamet ve şefkat-i şehriyârlarında cümlemizi müstazal ve mesûd ve bahtiyâr eylesün.”⁹

Ahmed Midhat Efendi’nin bu eserinin özellikle ikinci cildinin 156-417. sayfaları tamamıyla Kânûn-i Esâsî’yle ilgili tartışmalara ayrılmıştır. Bu sayfalarda bulunan Kânûn-i Esâsî ve hatt-ı hümâyun-ı Abdülhamid (s. 156), İstanbul’da Kânûn-i Esâsî mebâhisi (s. 177), Kânûn-i Esâsî’nin ilânı ile teferruât-ı sâiresi (s. 203), Kânûn-i Esâsî hilâfkîrânından bazılarının nefyine dâir ilân (s. 291), Kânûn-i Esâsî hakkında bazı evrâk (s. 313) konularında saltanat ve hilâfete ilgili zengin tartışmalar yer almaktadır.

Ahmed Midhat Efendi’nin bu konudaki görüşlerini yansıtmaları bakımından şu sözleri dikkate değer niteliktedir:

“Bir Kânûn-i Esâsî’nin hukûk-ı hazret-i pâdişâhîyi tahdîd ideceği kazıyyesine gelince; müdakkikîn-i erbâb-ı siyâset buna âdetâ istiğrâb iderler. ‘Hukûk-ı pâdişâhî’ lafzıyla ta’bir olunan hukuk eğer devlet ve millet için muzır şeyler ise onları makâm-ı celil-i pâdişâhîde bulunan zât-ı şerîfin kendisi dahî kabul itmek tabîdîr. Zira, zât-ı hümâyunlarının şa’şaa-i şevketi devlet ve milletin mes’ûdiyet ve terakkîsi ile derece-i kemâle vâsıl olacağı derkâr olub bunlar için muzır olan cebr u istibdâdkârâne ise kendi mühr-i münîr-i şevketini sehâb-ı tedennî ve teahhur ile setr ider ve maâzallahu Teâlâ ol sûret-i cebbârânenin devâmıyla bütün bütün münhasif eylemek dahî pek müsteb’ad değildir. Hukûk-ı hazret-i pâdişâhî devlet ve millet için nâfi’ ise-

⁹ Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, İstanbul 1295, Takvîm-i Vekâyi’ Matbaası, İkinci cildin kapak sayfası.

ler, çünkü Kânûn-i Esâsî'den maksad-ı aslî def'-i mazarrat ve celb-i menâfî' olacağı cihetle, hukûk-ı mezkûrenin kâffesi Kânûn-i Esâsî'ye derc olunduktan sonra, hukûk-ı pâdişâhî tahdid edilmiş olmaz, te'yîd ve te'mîn edilmiş olur."¹⁰

3. Muhiddin Efendi, *Arıza*, 27 Cemaziyelâhir 1314/4 Aralık 1896.

Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye Vekili Şeyh Ali-zâde Hoca Muhiddin Efendi'nin 27 Cemaziyelâhir 1314 (4 Aralık 1896) tarihinde yazdığı bu arıza, II. Abdülhamid'e sunulmak üzere hazırlanmıştır¹¹.

Osmanlı hilâfetini, meşrûtiyet ve Kânûn-ı Esâsî'yi savunan, istibdada ve Osmanlılarda yaşanan çeşitli idarî, ilmî ve siyasî haksızlıklara karşı çıkan bu arıza, muhtemelen Genç Osmanlılar tarafından bastırılıp çeşitli yerlerde dağıtılmıştır. Eser, devlet aygıtının verimli işlemesi ve mevcut bozuklukların giderilmesi için nelerin yapılması gerektiğine dair bir lâyihadır.

4. Nazif Surûrî, *Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyye*, Kostantuniyye 1315, Mâlûmât Gazeteleri ve Tâhir Bey Matbaası, 23 s.

Âmidi-i Divân-ı Hümâyûn Hulefâsından Nazîf Surûrî'nin *Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyye* adlı eserinin girişinde şöyle denilmektedir:

“Emîru'l-mü'minîn ve halife-i Resûl-i Emîn Efendimiz Hazretlerine âmme-i ehl-i tevhîd ve îmânın inkıyâd ve mutâvaatla memûr ve mükellef oldukları vâreste-i îzah ve beyândır.

Bu farıza-i celîlenin dînî ve dünyevî ve maddî ve manevî fezâil-i celîlesi ve hudânkerde aks-i hâl ve hareketin mazarrât-ı azîme ve ukûbât-ı elîmesi hakkında fem-i mübârek-i Hazreti Peygamber'den şerefsünûh ve sudûr buyrulmuş ve sıhâh-ı sitte-i mu'teberede ruvât-ı sâdıkâ-i kirâmın künye ve esâmi-i muhteremeleriyle muharrer ve menkûş bulunmuş olan ba'z-ı ehâdis-i şerîfenin bu mecele-i mücmeleye kayd ve sebtine ibtidar kılındı. Ehâdis-i şerîfe-i mezkûrenin zîrlerinde muharrer meal-i münîfleri efâhım-i ulemây-ı İslâmiyy-

¹⁰ Ahmed Midhat, *a.g.e.*, II, 187.

¹¹ Muhiddin Efendi'nin bu layihası, Hayri Mutluçağ tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır. Bk. Hayri Mutluçağ “Abdülhamit'e Unutamayacağı Dersi Veren Bir Yigit Hoca”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1 (İstanbul 1967), s. 8-19; ayrıca bk. R. Yücel Özkaya, “Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989*, Ankara 1994 (Türk Tarih Kurumu Basımevi), s. 301-321 (Arıza metni, s. 310-321).

ye'den merhûm Abdülvehhâb Efendi tarafından tahrîr kılınmış ve âcizleri cânibinden dahî nef'an lî'l-İslâm tab' ve neşrine ihtimâm olunmuştur. Fer-mân-ı celîl-i İlâhî ve emr-i şerîf-i risâletpenâhî ile hârisü'l-kibleteyn ve Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn Şevketlü Pâdişâhımız Halife-i Resûl-i Emîn Efendimiz Hazretlerine cümlemiz cânibinden arzı makrûn olan sadâkat ve mutâvaatın umûm ve husûs mülâhazasıyla âlem-i İslâmiyet'e bahş ideceği fevâid-i cezîle-i âliyye gayr-i kâbil-i vasf ve ta'dâd olmasına binâen, can ve gönülden salavât-ı seniyye-i Hazreti Seyyidi's-sekaleyni tekrâr ve da'avât-ı hayriyye-i Cenâb-ı Emîri'l-mü'minîni tîlavet ve tezkâr eylerim."¹²

Eserde hilâfet, halife, sultan ve sultana itaat gibi konularla ilgili toplam 22 hadisın metni, "Hadîs-i Şerîf-i Nebevî" başlığı altında verilmiş, daha sonra "Meal-i Münîfi" başlığı altında ise bu hadislerin Türkçe tercümeleri yapılmıştır. Hadislerin râvîleri ve senet zincirleri verilmediği gibi, kaynakları da belirtilmemiştir.

Eserin sonuç (hâtîme) kısmında ise şöyle denilmektedir:

"İmdi âyâtullahdan ve ehâdis-i Resûlillah'dan anlaşıldığı üzere emîrû'l-mü'minîn ve halife-i Resûl-i Emîn Efendimiz Hazretlerine mutâvaat dünyada ve âhiretde mûcib-i necât ve saâdetdir.

İmâmü'l-müslimîn, Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn, hârisü emânâtı sey-yidi'l-kevneyn ve hâfizu bünyâmı dîn-i mübîn Şevketlü Pâdişâhımız Gâzi-i âlî Büyük Abdülhamîd Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretleri min kubeli'r-Rahmân hâiz-i hilye-i muallâ-yı hilâfet buyruldukları cihetle kâffe-i ehli tevhîd ve îmânın eb-i müşfik-i mededresi ve veliyyü'l-emr-i mukaddesidir.

Cümlesi bir ana ve babadan doğmuş öz karındaş gibi olan bütün müslümanlar zât-ı âli-i cenâb-ı hilâfetpenâhîlerinin yed-i hümayunlarına vedîa-i ilâhîdir. Cem'iyet-i celîle-i İslâmiyye'nin izdiyâd-ı kuvvet ve mikneti ancak anın zîru cenâh-ı şevket ve adâletinde bâ-kemâl-i sıdk ve mutâvaat bulunmakla hâsıldır. Peygamber-i zîşânımızın emr-i celîlî vechile zât-ı mübârek-i pâdişâhîlerine hemîşe-i arz u ta'zîm ve mutâvaatla nâil-i niam-i dû cihân olmağa ihtimâm akdes vezâif-i İslâm'dır. Rabbimiz Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri Habîb-i Ekrem'i hürmetine sey-yie-i adem-i mutâvaatla hudûd-ı cem'iyet-i İslâmiyye'den mehçûriyyet beliyyesine dūçâr olmaktan cümlemizi masûn

¹² Nazif Surûri, *Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyye*, Kostantuniyye 1315, Mâlûmât Gazeteleri ve Tâhir Bey Matbaası, s. 3-5.

ve mahfûz ve kalblerimizi envâr-ı mütemeyyine-i tav' ve rızâ ile dâimâ münevver ve mahfûz buyursun."¹³

5. Muhammed Ubeydullah, *Lâyihâ: Meşrûtiyet, İdâre Yâhûd Parlamento Usûlü, Meclis-i Mebûsân, Kânûn-ı Esâsî, 20 Rebîülâhir 1316-26 Ağustos 1314.*

Dönemin muhafazakar ilim adamlarından Muhammed Ubeydullah Efendi'nin 1898'de padişaha sunduğu 18 sayfalık bu *Lâyihâ*'da¹⁴, mekteplerde yetişen öğrencilerin hiçbir geçim yoluna başvurmuyarak devlet hazinesine yük oldukları ve içlerinde devlet görevi edinemeyen bazılarının ise yabancı ülkelere kaçarak, yaptıkları neşriyatla fesada yol açtıkları, usûl-i meşrûtiyet ve Meclis-i Mebûsân gibi yaygaralara giriştikleri anlatılmaktadır. Şeriat, akıl ve tecrübenin önemli olduğunu savunan Muhammed Ubeydullah, bu lâyhada parlamento usulünün şer'e, akla ve tecrübeye uygun olmadığını çeşitli örneklerle anlatmaya çalışmaktadır. Meclis-i Mebûsân'ın açılması halinde, saltanaun İslamlıktan çıkacağını, Jön Türkler ve Avrupalıların isteklerinin de bu olduğunu, bunun ise Osmanlı devletinin sonu olacağını ileri süren Muhammed Ubeydullah, Meclis-i Mebûsân'ın kurulması halinde, çeşitli milletlere mensup kişilerin buna katılacağını ve toplum arasındaki derece farkının kaybolacağını, hatta sırf İslamlardan kurulu bir Meclis-i Mebûsân kurulsaydı bile, yine de parlamento usulünün geçerli olmayacağını ve ekseriyetle alınan kararlardan fayda çıkmayacağını ileri sürmektedir.

6. Ulûm-i Zâhire ve Bâtunada Yed-i Tûlâ Sâhibi Bir Zat, *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi, Kahire 1316, Osmanlı İttihad ve Terakkî Cem'iyeti Matbaası, s. 49.*

Eserin dış kapağında, onun 1316 yılında Kahire'de, Osmanlı İttihad ve Terakkî Cem'iyeti Matbaası'nda basıldığı yazılıyorsa da iç kapakta Mısır'da Kânûn-ı Esâsî Matbaası'nda 1315 yılında basıldığı belirtilmektedir. Yine eserin kapağında, onun Ulûm-i Zâhire ve Bâtunada Yed-i Tûlâ Sâhibi Bir Zat tarafından *Risâle-i Hilâfet ve İmâmet ve Rehber-i Necât-ı Ümmet* ismi altında, *Kânûn-ı Esâsî* gazetesinde yayımlandıktan sonra risâle şeklinde neşredildiği söylenmektedir.

¹³ Nazif Surûrî, *a.g.e.*, s. 21-23.

¹⁴ Bu lâyiha için bk. Yücel Özkaya, "Birinci Kanuni Esasi ve Meşrutiyet Hakkında Ortaya Konulan Görüşler ve Parlamento Usulü Hakkında Bir Layiha", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* (Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı), XXXI/1-2 (Ankara 1987), s. 397-415 (Lâyihanın metni, s. 400-415).

Eserin mukaddimesinde, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde hükûmet-i İslâmiyenin adâlet ve meşverete dayalı uygulamaları sebebiyle, "hükûmet-i fâzıla ve mahkeme-i âdile" unvanını aldığı belirtilerek, daha sonra bu ilkelerden vazgeçildiği anlatılmakta ve şöyle denilmektedir:

"Fakad hayfâ ki sonradan zuhûr iden mülûk-i mütegalibe bunı sû-i isti'mâl itdiler. Huzûzât-ı nefsâlarına mağlûb olub ibrâz-ı saltanat ve icrâ-yı sefâhet dâiyesine düşdiler. Şerîatımızla kâbil-i tevfik olmayan bu aġrâz-ı hûdpe-sendânelerini icrâyâ vesîle için de erbâb-ı rezâlet ve denâeti i'lâyâ ve ashâb-ı hamîyyet ve diyâneti dahî imhâyâ başladılar. Nihâyet ġbda-bahş-ı cihân olan o hükûmet-i mukaddesemiz, o usûl-i meşrûamız bi'l-küllîyye esâsından çıkdı. Âdetâ bir hükûmet-i vahşîyye hâline girdi. O millet-i necîbemiz bir vâdi-i ce-hâletde kalub hilâfet ve imâmeti mülûk-i zalemeye mahsûs bir idâre-i keyfiyyeden ve ülü'l-emre itâati de mülûk-i mezkûreye 'ale'l-umyâ inkıyâddan ibâret zan itdiler. Bu cihetle mâlen ve bedenen taht-ı esârete alnub her dürlü ni'metden ve âsâr-ı medenîyyetden mahrûm kaldılar."¹⁵

Eser mukaddimeyle (s. 2-5) birlikte, iki babdan meydana gelmektedir. Birinci babda imâmetin tanımı (s. 6), nasb-ı imâmın vücûbı (s. 7), şurût-ı imâmet (s. 11); ikinci babda ise ülü'l-emre itâat (s. 24) ve usûl-i meşveret (s. 32) konuları işlenmektedir. Risâlede uzunca bir hâtîme kısmı (s. 35-46) ve mütâlaa-i mahsûsa (s. 46-48) adlı bir açıklama yer almaktadır.

Eserin hâtîme kısmında okuyucuya şöyle seslenilmektedir:

"Ey ehl-i İslâm! İşte kütüb-i diniyyemizin en muteberlerinden bi'l-iktübâs imâmet ve hilâfet ve ülü'l-emre itâat ve usûl-i meşveretin ne demek olduğunu bu risâlede size beyân itdim. Binâenaleyh aklınızı başınıza alınız! İttihâd ve ittifâk idiniz! Eimme-i din tarafından beyân olunan şurût-ı imâmeti câmi' bir zat arayınız! Eğer bulabilerseniz anı halife nasb idiniz. Ve eğer bulamaz iseniz Hazret-i Ömer'in yaptığı gibi 'şûrâ-yı millet' yani 'cumhûriyyet' teşkil eyleyiniz."¹⁶

Risâlenin mütâlaa-i mahsûsa kısmının başında ise şöyle denilmektedir:

"İki cihanda selâmet ve saâdet kavâidîn temhîd ve beyân iden dîn-i mübîn-i İslâm'ın teşkil itdiği hükûmet hadd-i zâtında şûrâ usûl-i müstahsenesine

¹⁵ Ulûm-i Zâhire ve Bâunada Yed-i Tülâ Sâhibi Bir Zat, *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, Kahire 1316, Osmanlı İttihad ve Terakkî Cem'iyeti Matbaası, s. 2-3.

¹⁶ Ulûm-i Zâhire ve Bâunada Yed-i Tülâ Sâhibi Bir Zat, *a.g.e.*, s. 35-36.

müstenid bir nev'-i cumhûriyyet dimek olduğına şüphe yok ise de vâ-esefâ ki birtakım mülûk-i mütegalibe ve cebâbire o usûl-i müstahsene-i dîniyyeyi kendi istübdâdlarına kurbân idivirmişler ve birtakım ikbâl-perest ulemâyı âlet ittihâz iderek ezhân-ı umûmiyye-i İslâmiyyeden külliyyen silmeğe muvaffak olmuşlardır. Hatta cumhûriyyet ve bizim şûrâ dimek istediğimiz meşrûtiyyet kelimeleri elsine-i İslâm'da âdetâ birtakım elfâz-ı efrenciye makâmında telakkî idilmekde bulunmuşdur."¹⁷

7. Tezkire-i Ulemâ: Ulemâ-yı Arab'ın Hilâfet Hakkında Şer-i Mübîn ve Ahbâr-ı Sahîhadan İktibasları ve Dâmâd Mahmûd Paşadan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni'ye Mektub, Mısır 1316, Matbaa-i Osmâniye, 15 s.

Bu risâle iki müstakil bölümden meydana gelmektedir. Birincisini *Ulemâ-yı Arab'ın Hilâfet Hakkında Şer-i Mübîn ve Ahbâr-ı Sahîhadan İktibasları* (s. 3-9), ikincisini ise *Dâmâd Mahmûd Paşadan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni'ye Mektub* (s. 10-15) konusu teşkil etmektedir.

Risâlede, onun müellif veya tertip edeni hakkında herhangi bir açıklama yer almamaktadır.

Eserin birinci kısmında, İslâm toplumlarındaki şahıs merkezli ve onları övmeye dayalı tarih anlayışı eleştirilerek, hilâfet konusuyla ilgili Hâricîlerin, Şîilerin, Mutezile ve Ehl-i sünnetin görüşleri özetlenmiştir. Burada Ehl-i sünnete isnat edilen görüş şu şekilde dile getirilmektedir:

"Ehl-i sünnet ve cemâat ise, halîfenin mutlaka kabîle-i necibe-i Kureys'-den âdil, ahkâm-ı şer'e vâkif, Kur'ân'dan ve sünnet-i Muhammediyyeden istinbât-ı evâmire kâdir, fûnûn-ı siyâsete muttali', harbe mukaddim, şedâide mukâvim, hudûd-ı şer'îati hâmî bir insan olmasına ve maazâlik bu şerâitun kâffesini zâtında cem' iden halîfenin hilâfetinin sıhhat ve meşrûtiyyetini ehl-i hal ve akdîn yanî evliyâ-yı umûr-ı cumhûrın tensîb-i ârâsına havâle eylemişlerdir.

Umûr-ı müslimîni rü'yete memûr olan bir halîfede bu şartlardan velev biri mevcûd olmadığı halde mütegalibdir. Elbette ana itâat câiz değildir."¹⁸

¹⁷ Ulûm-i Zâhire ve Bâtnada Yed-i Tûlâ Sâhibi Bir Zat, a.g.e., s. 46-47.

¹⁸ *Tezkire-i Ulemâ: Ulemâ-yı Arab'ın Hilâfet Hakkında Şer-i Mübîn ve Ahbâr-ı Sahîhadan İktibasları ve Dâmâd Mahmûd Paşadan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni'ye Mektub, Mısır 1316, Matbaa-i Osmâniye, s. 8-9.*

Risâlenin ikinci kısmında ise *Dâmâd Mahmûd Paşadan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâniye Mektub* adıyla bir mektup bulunmaktadır. 27 Ağustos 1900 tarihinde yazılan ve başından sonuna kadar II. Abdülhamid'in tenkit edildiği mektuba, Dâmâd Mahmud Paşa şöyle başlar:

“Zât-ı âli makâm-ı şâhâneleri bir hilâfetin umûm-ı ehl-i İslâm'a meşmûli i'tikâdındadırlar. Halbuki her fırka-i müslimenin başka başka i'tikadları olduğu melfûf '*Tezkire-i ulemâ*' mealinden anlaşılacağı gibi bir sultân-ı câirin, bir melik-i zâlimin hilâfetinin 'inde'ş-şer' sahîh olamayacağı müteaddid ehâdis-i nebevî delâletiyle ve akvâl-i ulemâ ile sâbitdir.

Zât-ı hümâyunları doğru söyleyen ve dalkavukluk itmeyen ehl-i İslâm'ı habs ve nefy-i katl ve mallarını müsâdere ve hâne ve hânümânlarını târümâr itdikleri ve ahâlîye tahammüllerinin fevkinde virgiler tarh iderek diğer taraftan isrâf-ı beytül-mâlin son derecesine vardıkları, donanmayı mahv, hürriyet-i ahâlîyi selb, yalanlar icâd, müslimîne hamr ikrâm, muhadderât-ı İslâmiyyeyi bilâ-setûre kabûl itdikleri ve daha buna mümâsil birçok zulüm ve isâet ve isyânı irtikâb buyurdukları meydanda duruyor.”¹⁹

8. Hoca Şâkir Efendi, *Ulemâ-yı İslâm -enârallâhu berâhînehüm- Taraflarından Virilen Fetâvâ-yı Şerife* (nşr. Doktor Abdullah Cevdet), Mısır 1325, Matbaatü İctihâd, II. Baskı, 22 s.

Hilâfet ve halifenin tasarruflarına dair toplam 16 fetvanın bulunduğu bu risâlenin başında, Dr. Abdullah Cevdet'in "Müslümanlara" başlığı ile yazdığı bir mukaddimesi yer almaktadır.

Fetvaların soru ve cevap kısımları klasik fetva formunda olup, cevaptan sonra, verilen cevabın gerekçesi Türkçe olarak anlatılmakta ve söz konusu cevaba kaynaklık eden bazı ayet ve hadisler ile fıkıh kitaplarından deliller getirilmektedir. Eserdeki fetvaların genel karakteri ise, halife ve hilâfetin yetkilerinin daraltılması ve hatta görevini yerine getirmeyen ya da getiremeyen halifenin görevden azledilmesi doğrultusundaki yönlendirici niteliğidir.

Risâlenin kapağında "Tenbih" başlığı altında şu uyarı yer almaktadır:

"Bu fetâvâ-yı şerife bir çok ahkâm-ı nusûs-ı Kur'âniyye'yi muhtevîdir. Bi-nâenaleyh evrâk-ı muzırta dimek ve yahud bilâd-ı İslâmiyyeye dühûlüne mâni' olmak hiçbir müslim için câiz olmaz."

¹⁹ *Tezkire-i Ulemâ*, s. 10-11.

Bu uyarıdan, söz konusu risâlenin o gün için zararlı bir yayın kabul edildiği ve ülkeye sokulmasının yasaklandığı anlaşılmaktadır.

Eserin girişinde Dr. Abdullah Cevdet, “Müslümanlara” başlığı altında sunları söylemektedir:

“Bu fetvalar, vaktiyle, İstanbul’da fahru’l-ulemâ-yı dîn Hoca Şâkir Efendi merhum tarafından, ikâz-ı müslimîn maksadıyla cem’ ve tertüb ve o zaman Avrupa’da bulunan matbaamızda tab’ olunmuşdu. Zâten ma’dûd olan nüshâ-ı mevcûdesi az bir zamanda tükenmiş olduğundan, ey müslümanlar, sizler için tekrar tab’ ve neşr idiyoruz. Sizler ki yüzbinlerce ma’sûm ‘ibâdullahın ve ezcümle kavmimizin hâdimi olmak haysiyeti ile seyyidi olan Midhat Paşa’nın kanına giren Sultan Abdülhamid-i Sâniye emîrû’l-mü’minîn nazarıyla bakmakdasınız. Sizler ki “Lâ tâate li’l-mahlûkı fi ma’siyeti’l-hâlikı” yani “Hakdan nükûl iden kimseye itâat olunmaz” hük-m-i bülendini anlamıyorsunuz; anlamak ve muktezâsını icrâ itmek isteyemiyorsunuz. Sizler ki Yezdân’ın, vicdanın, Kur’ân’ın emr itdiği bir vazîfeyi îfâya teşebbüs idecek kadar olsun cesâret-i rûh göstermiyorsunuz. Sizler ki bu acîbe-i hilkatî bir sülûs asırlık bir müddet esnâsında vatânı yıkmaya, mülk-i İslâm’ı yıkmaya, ırzımızı, haysiyetimizi, vicdanımızı, irfânımızı yıkmaya terk itdiniz. İyi biliniz ki sizler, ey mü’minim diye fahr iden benim miskin, benim gibi miskin, âtl kardaşlarım, sizler, adl ve dâde değil, zulm ve istibdâde iman idiyorsunuz ve bir îmân-ı hayvânî ile îmân idiyorsunuz. Bu fetâvâ-yı şerîfeyi okuyunuz, anlayınız, ki emîrû’l-mü’minîn dediğiniz bu cebbâr-ı anid, nazar-ı şerîatde lâ-yuad def’a idâma mahkûm olmuşdur. Bu halde onu yaşamaya, tahrîb-i hukûk-ı ibâda devam itmeye bırakan mü’minler neye îmân idiyorlar?

İmân-ı sahîh erbâbının ne dürlü amelde bulunmaları lâzım gelir?

Bu sülûlîn âteşin ve kâtu’ cevâbını virsin, virsin bî-pervâ ruhlar!”²⁰

Bu risâlede yer alan fetvalardan 13 numaralı fetvayı örnek olarak nakle ediyoruz:

“Emîrû’l-mü’minîn bulunan Zeyd’in makâm-ı imâmetde bekâsı mülk ve millete muzır olup azline teşebbüs dahî fitneyi müeddi olacak olsa fakad bekâsındaki mazarrat mülk ve milletün büsbütün mahvını mücib olacak, azli te-

²⁰ Doktor Abdullah Cevdet, *Ulemâ-yı İslâm -enârallâhu berâhînehüm- Taraflarından Virilen Fetâvâ-yı Şerîfe*, Mısır 1325, Matbaatü İctihâd, II. Baskı, s. 3-4 (mukaddime).

şebbüsünde melhûz olan fitne ana nisbetle ehven kalacak olsa müslimînin ne vechile hareket itmeleri lâzım gelür?

el-Cevâb: Bu halde zuhûrı melhûz olan fitnenin mazarratına bakılmayub her ne esbâba mevkûf ise bir an evvel teşebbüs iderek heman azl eylemeleri lâzım olur.”²¹

9. Ömer Ziyâuddîn (Dağüstânî), *Hadîs-i erbâin fi hukûk-ı selâtin*, İstanbul 1326, 31 s.

II. Abdülhamid devrinde yazılan ve II. Meşrutiyet’in ilanından sonra yeniden gözden geçirilen ve “muhtura” ile “mukaddime”sinde, Abdülhamid ile İttihat ve Terakkî’nin birlikte methedildiği bu risalede, sultana itaat etmekle ilgili 40 hadisin metin, tercüme ve kısa açıklamaları yer almakta ve bu çerçevede hilâfet kurumunun kutsallığı incelenmektedir.

Eserin başındaki “Muhtura” başlıklı yazıda şöyle denilmektedir:

“Elhamdülillah, bu kerre devlet-i ebed müddet İttihad ve Terakkî cem’i-yet-i celîlesinin ve millet-i necîbe-i Osmânî’nin arzuları vechile hürriyet, adalet, müsâvât, uhuvvet ve şûrâ-yı ümmetin teşkîli gibi milletin hukukunu bir gûnâ itiraz ve uygunsuz hâlâta meydan virmeksizin millete bahş ve ihsan ve Kânûn-ı Esâsî’nin mevkî-i tatbîke vaz’ıyla iâdeten Meclis-i Mebûsân’ın teşkîline emr ve fermân buyurduğu cümlelerin malûmudur. İmdi, devlet böylece milletin hukukuna riâyet ittikçe millet de gerek şer’an ve gerek kânûnen lâzım gelen hukûk-ı mukaddes-i hazreti pâdişâhîye derece-i nihâyede riâyet ve hakk-ı mülûkânelerinde fevka’l-âde ta’zîm ve hürmet itmeli ve dâimâ hayır dua ile yâd ve tezkâr ve hayırhâhâne ma’rûzâtta bulunmalıdır. Zira, Kânûn-ı Esâsî’nin dördüncü maddesinde dahî musarrah olundığı vechile ebî müşfikımız zât-ı hazreti pâdişâhî hasbe’l-hilâfe dîn-i İslâm’ın hâmîsi ve bi’l-cümle teba-i Osmâniye’nin hükümdâr ve pâdişâhıdır. Beşinci maddesinde dahî musarrah olduğu üzere zât-ı hazreti pâdişâhînin nefsi nefis hümâyunları mukaddes ve gayr-i mes’uldür.

Ve yedinci maddesiyle mevâdd-ı sâirede mevcut bi’l-cümle hukûk-ı pâdişâhîye riâyete kânûnen mecbûr olduğumuz gibi, şer’an dahî hukûk-ı selâtime riâyet ve emr ü fermân-ı hümâyunlarına itâat ve inkıyâd ile me’mûr ve mukellefiz ve hâkezâ, taraf-ı pâdişâhîden bi’z-zat ve bi’l-vâsita mansûb bi’l-cümle vükelâ ve vüzerâ ve erkân ve ümerâ-yı askerîye ve me’mûrine dahî itâat ile

²¹ *Ulemâ-yı İslâm -enârallâhu berâhînehüm- Taraflarından Virilen Fetâvâ-yı Şerife*, s. 18.

şer'an ve kânûnen mükellefiz. Şer'an olan hukûk-ı selâtın neden ibâret ise ehâdis-i şerife ile inşallahu Teâlâ risâlemizde mufassalan beyân olunacaktır."²²

Eserde hadislerin ilk râvîlerinin isimleri ve nakledildikleri kaynakları belirtilerek, Türkçe tercümeleri verilmiş ve kısa şerhleri yapılmıştır. Eserin sonunda (s. 30-31), içerisinde idare ve yönetimle ilgili bazı hadis ve güzel sözlerin bulunduğu bir ilave (lâhika) kısım yer almaktadır. Söz konusu risaledeki hadislerin çoğununun kütüb-i sitte dışındaki kaynaklardan alındığı söylenebilir²³.

10. Fâzıl Mustafa Paşa, *Bir Eser-i Siyâsî*, Dersaadet 1326, Değirmenciyan Edeb Matbaası, 27 s.

Risalenin kaplığında bulunan, "Paris'te ikâmet ettiği sırada merhum Fâzıl Mustafa Paşa tarafından zât-ı şâhâneye takdim olunan arızadır" ifadesi, onun içeriğini tanıtıcı niteliktedir. Arızanın müellifi olan Fâzıl Paşa, Osmanlı devletinin çeşitli yapısal sorunları hakkındaki görüşlerini, özellikle Avrupa'da edindiği bilgi ve tecrübeler ışığında devrin padişahına sunmuştur.

Devlet düzeninin ıslahı konusunda, zamanına göre ileri görüşler savunan Fâzıl Mustafa Paşa, eserinin daha ilk paragrafında; "Pâdişahların sarayına en güç giren şey doğrulukdur. Onların etrafında bulunan kimseler doğruluğu kendilerinden bile saklarlar. Çünkü bunlar hasran nazar eyledikleri hükümet lezzeti içinde ve merkezinde yaşadıklarından ahâlinin çektiği zahmet yine ahâlinin tenbelliklerinden zan iderler ve devletlerin za'fa düşmesi, çâresi bulunmayan vukûât-ı kevnîyededir zu'munda bulunurlar."²⁴ diyerek, Osmanlıların yapması gereken zorunlu değişimleri yalın ifadelerle dile getirir.

Fâzıl Mustafa Paşa'nın bu eseri, doğrudan doğruya hilâfetle ilgili olmakla beraber, özellikle padişahın yetkisiyle ilgili olarak şu görüşleri dikkat çekicidir:

"Şevketlü Pâdişâhım! Tebdil-i usûl-i idâre ile devleti kurtarınız, nizâmât-ı serbestâne ile tezyîn iderek şunu halâs idiniz, lâkin öyle nizâmât-ı serbestâne

²² Ömer Ziyâüddin (Dağıstâni), *Hadîs-i erbaîn fi hukûk-ı selâtin*, İstanbul 1326, s. 2-3.

²³ Ömer Ziyâüddin'in bu eserinin değerlendirilmesi hk.bk. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, s. 157-158.

²⁴ Fâzıl Mustafa Paşa, *Bir Eser-i Siyâsî*, Dersaadet 1326, Değirmenciyan Edeb Matbaası, s. 3.

ki, sahîh ve vâsi' ve münbit ola ve gerek hîn-i icrâsında ve gerek bilâ-tegayyür devâmında iktizâ iden her türlü te'mînât ile ihâta idile. Evet, pâdişâhım, ol nizâm-ı serbestâne İslâm ve Hıristiyanların kâffe-i hukukda ve vezâifde müsâvâtını mutazammın olacağından Avrupahlıların hâkim ve mahkûm beyninde icrâsını muhâl zan itdikleri i'tidâli husûle getürecektir.

Ah Şevketlü Efendim! Şimdiden görüyorum ki, sizin müsteşarlarınız olan hâinler ve câhillere nizâm-ı serbestâne lafzını ne türlü manalara çekeceklerdir. Onlar 'Nizâm-ı serbestâne pâdişâhın isüklâl ve kudretini elinden alub âlet menzilesine tenzîl ider' sözüyle, 'Zât-ı şâhânelerini ve müslümanlara en sevgili olan dinlerini ve elbiselerine kadar bile âdetlerini terk ve tebdîle icbâr ider' diyerek halkı aldatup kandırmağa çalışacaklardır. Bu müsteşarlar câhil ya hâin her ne ise siz onların re'yelerini tahkîr idiniz ve ahâlî dahî anların ilkââtına kulak virmesünler. Nizâm-ı serbestâne denilen şey yalnız kuvvet-i istiklâliyyeyi mahdûd kılar. Yani bir müstakil kuvvetin lüzumundan ziyade olan cihetlerini kahr ider ve pâdişâhdan ancak şu hâli ref' ider ki, pâdişâh aldanmaz ve fenâlık itmez olur ve millet hakkında nizâm-ı serbestâne milletin nâmûs ve salâhına mugâyir hiçbir şeyi cebr itmez ve belki malı ve mülki hıfz itdiği gibi, din-i mukaddesi dahi vikâye ider ve mekanda emniyet hâsıl itirdiği gibi, hürriyet-i şahsiyyeye dahi kâfil ve dâmin olur."²⁵

Fikir ve düşünce hürriyetinin padişahın yetkilerini sınırlandırmayacağını savunan Fâzıl Mustafa Paşa, din ve mezhep hükümlerinin uygulanması hususunda da şunları söyler:

"Ancak, Pâdişâhım Efendim! Zât-ı şâhâneniz benden daha ra'nâ bilürsünüz ki, din ve mezhep ruha hüküm ider ve bize niam-i uhreviyye va'd ider. Şu kadar ki, milletlerin hukukını tahdid ve tayin iden din ve mezhep değıldir ve din hakâyık-ı ezeliyye makamında durub kalmazsa yani umûr-ı dünyeviyyeye dahi müdâhele iderse, cümleyi itlâf ider ve kendüsi dahi telef olur.

Şevketlü Efendim! Hıristiyanlığın başka ve müslümanlığın başka politikası yoktur. Zîra, adalet dünyada bir nev'dir, politika dediğimiz adalet-i sahadır."²⁶

²⁵ Fâzıl Mustafa Paşa, a.g.e., s. 15-17.

²⁶ Fâzıl Mustafa Paşa, a.g.e., s. 23-24.

11. Naım Gregor, *Hilâfet*, Genève ts., yayınevi yok, 12 s.

Adres olarak Paste Restante a Genève'nin verildiği eserin girişinde şöyle denilmektedir:

“Sultan Hamîd’in halife olduğunu ve Türkler’in pâdişâhı denilmeğe sezâ olsa dahî müslimîn üzerine halife addedilemeyeceğini Dâmâd Mahmûd Paşa’nın mektubu tercümesini mütezammın olan ikinci risâlemizde beyan ve bu bâbda birkaç söz söylemeyi va’d itmiş bulunduğumuzdan, şu bahsin be-râat-i istiklâli olması üzere, ‘*Hilâfet*’ ser levhası altında, işbu risâlemizi neşretmek sûretiyle va’dimizi infâz ediyoruz.”²⁷

Eserde, “Hilâfet veyâhûd imâmet-i kübrâ” (s. 1) başlığı altında, hilâfetin tanımı yapıldıktan sonra, halife olabilmenin şartları sayılarak, bunların en önemlisinin Kureyşilik olduğu ileri sürülmektedir. Daha sonra ise, diğer şartlardan, “adâlet ve şartları” (s. 2) konusu geniş bir şekilde incelenmektedir.

Başından sonuna kadar, Sultan II. Abdülhamid’in tenkit edildiği bu küçük risale, şu ifadelerle sona ermektedir:

“Şimdilik, adâletin imâm-ı müsliminde bulunması lazım gelen şerâitden biri olduğu halde, Sultan Hamîd’de adâletin hiçbir eseri bulunmadığını isbât ittik ve şu’ubât-ı hükûmete nakl-i kelâmla birinci risâlemizde mücmelen îrâd ettiğimiz edilleyi tafsîl eylemek istedik ise de bunu bi-mennihî Teâlâ yakın bir vakte kadar tehir ve yalnız a’zâ-yı bedeninin başı ile kıyas idilmesini ve bu mü-nasebetle ‘Ev sahibi def çalınca bütün ev halkı raks ider!’ manasında olan Arapça bir beytin hâtıme olarak dercini münâsib gördük.”²⁸

12. Mehmed İzzet (Akçâbâd Müftüsü), *Mir’ât-ı Meşrûtiyet*, Trabzon 1326, Meşveret Matbaası, s. 29.

Meşrûtiyet idâresini savunan eserlerden biri olan *Mir’ât-ı Meşrûtiyet*’in mukaddimesinde, müellif Akçâbâd müftüsü Mehmed İzzet, “Hakkımda hüsn-i zan iden bir iki ihvânın emr ve ihtarları üzerine nâil olduğumuz hükûmet-i meşrûtamızı ve ana müteallik mesâili mübeyyin bir risâle yazmağa icti-sâr eyledim.”²⁹ demektedir.

²⁷ Naım Gregor, *Hilâfet*, Genève ts., yayınevi yok, s. 1.

²⁸ Naım Gregor, a.g.e., s. 12.

²⁹ Mehmed İzzet (Akçâbâd Müftüsü), *Mir’ât-ı Meşrûtiyet*, Trabzon 1326, Meşveret Matbaası, s. 2.

İlk konu olarak hükümet meselesini inceleyen müellif, “Hükümet-i meşrûtanın hükümet-i İslâmiyyeye mugâyir olmaması” konusunda şunları söylemektedir:

“Bâlâda arz olındığı üzere kânûn-ı istişâre üzerine teessüs ve icrâ-yı hükm itmekle meşrût bulunan hükümet-i meşrûta hükümet-i İslâmiyyeye mugâyir değildir.

Çünkü hükümet-i İslâmiyye dahî aynı kanun ve şerâita tâbi’dir. İslâmiyyet âhâd-ı ahâliyi kendi umurlarında istişâre ile memûr ve mükellef kıldığı halde umûr-ı ma’dilât-ı hükümetin istişâreye hatta en muhkem ve metin usûl ve kavâid üzerine müteesses olan istişâreye tâbi’ olmamasını müsâmaha ider mi? Umûr-ı cüz’iyye-i âhâd-ı re’y-i hûd ve tedbîr-i zâtî ile tecvîz itmeyen İslâmiyyet, umûr-ı külliyye-i hükümeti bir hâkim-i mutlakın re’y ve tedbîr-i müs-tebidânesine vâbeste kılmayacağı âşikârdır.”³⁰

Mir’ât-ı Meşrûtiyet’in ana başlıkları şunlardır: Hükümet (s. 3), hükümet-i mutlaka (s. 4), hükümet-i meşrûta (s. 4), hükümet-i meşrûtanın hükümet-i İslâmiyyeye mugâyir olmaması (s. 4), meşveretin müteallâkı ve envâi ve keyfiyyet-i icrâsı (s. 9), hürriyyet (s. 15), latîfe (s. 16), müsâvât (s. 16), istidrâd (s. 19), uhuvvet (s. 23), hükümetin vazifesi (s. 26), hükümete karşı ahâlînin vazifesi (s. 27).

13. Konyalı Mehmed Zeynelâbidîn Efendi, *Meşrutiyet ve İslâmiyet*, İstanbul 1927, Arşak Garoyan Matbaası, 70 s.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası yöneticilerinden Konyalı Mehmet Zeynelâbidîn Efendi (1886-1939) tarafından yazılan *Meşrutiyet ve İslâmiyet*³¹, meşrûti idarenin İslâm’a uygun bir yönetim tarzı olduğunu ispat amacıyla kaleme alınmıştır.

Eserin mukaddimesinde müellif şöyle demektedir:

“Henüz meşrûtiyetin ne olduğunu anlayamayan ahâlîmiz ortada bir çok kötü haller ve yakışıksız şeyler görüyor. Bunların çoğunu da meşrûtiyetperver kimselerde buluyor. Kendi kendine düşünüb taşınıyor.

³⁰ Mehmed İzzet, a.g.e., s. 5-6.

³¹ Bu eser, Ahmet Atalay tarafından Latinize edilerek, Osmanlıca orijinal metniyle birlikte yeniden neşredilmiştir. Bk. Mehmed Zeynelâbidîn Efendi, *İslâmiyet ve Meşrutiyet* (nşr. Ahmet Atalay), Konya 1999, Damla Ofset Matbaacılık.

Bütün bu kötülükleri meşrûtiyetin doğurduğuna kaniyor. Sonra, meşrûtiyet iyi bir şey değildir, hükmünü virüb işin içinden çıkıyor. Ve birbirine de yana yakıla anlatub inandırmağa çalışıyor. Ve ne kadar da söz söylesek hiç de kulağına girmiyor.

Buna merak idüb tasalanmamak mümkün değildir. Fakad bunu doğrutmak için ne yapmalı? O ahâlîye meşrûtiyetin ne olduğunu anlatmalı. Din-i İslâm'a muvâfık olduğunu bildirmeli. Bu kötülüklerin nereden geldiğini ve kimlerin sebep olduğunu göstermeli.

İşte ben de bu hayırlı işe delâlet itmek istedim ve düşündüm. Ahâlîmizin anlayabileceği dil ve söz ile şu kitabcağızı yazub kardeşlerime hediye itmeği kurdum.”³²

Eserin ilk konusu olarak hükümet meselesini ele alan müellif, hükümeti mutlak ve meşrûti olmak üzere iki kısma ayırarak, hükümet-i mutlaka hakkında şöyle demektedir:

“Hükümet-i mutlaka, başıboş, şartsız, bağısız bir hükümet dimektir.

Bu hükümet, millet hakkında icrâ ideceği kanunları, nizamları kendi kendine yapar. Kimseye danışmaz, millet ile müşâvere itmez, milletten istediği kadar virgü alır. İsteddiği kadar memur kullanır. Milletın paralarını boş yerlere harcar, israf ider. İki âdemin bir araya toplanmasına râzı olmaz. Bir cem'iyet ve bir dernek gördi mi derhal dağıtır. Milleti kasub kavurub köle gibi kullanır bir hükümetdir. Çokdan beri bizim hükümetimiz de bu rengi almış ve bu kılığa girmişdi.”³³

Meşrutiyet ve İslâmiyet'in ana başlıkları şunlardır: Hükümet (s. 2), hükümet-i meşrûta şer'-i şerîfe muvâfık mıdır, değil midir? (s. 6), Virilen söz giru alınabilir mi? (s. 10), Hakk-ı siyâsî (s. 17), mebûsân meclisi ve ne yapacağı (s. 19), Mebûs nasıl olmalı ve nasıl seçmeli? (s. 24), İyi mebûs intihâb yapmağa mâni' olanlar nedir? (s. 33), Mebûsları göndermekle işi bitirmiş olur muyuz? (s. 38), Toplanmak kaç türlü Olur? (s. 42), Odalarda ne yapılıcak? (s. 55), Nelerden sakınacağız? (s. 63).

³² Konyalı Mehmed Zeynelâbidin Efendi, *Meşrutiyet ve İslâmiyet*, İstanbul 1327, Arşak Garrayan Matbaası, s. 1.

³³ Konyalı Mehmed Zeynelâbidin Efendi, *a.g.e.*, s. 2.

14. Mustafa Zihni, *İslam'da Hilâfet, Kostantuniye 1327, Matbaa-i Ebüz-ziyâ, 133 s.*

Eski Adana valisi Mustafa Zihni'nin (ö. 1348/1929), sünnî hilâfet teorisini ele aldığı *İslam'da Hilâfet*³⁴ adlı kitabının başında bulunan "İfâde-i Mah-sûsa"da;

"Cennetmekân Sultân Abdülazîz Hân'ın inhilâi ve Murâd-ı Hâmis'in hükûmetten husûl-i ferâğî ve şu ferâga istinâ idilen hâkân-ı mahlû Abdülhamîd Hân'ın cülûsını teâkub iden Kânûn-ı Esâsî'nin i'lânı zamânına bir nazar-ı ric'i atf itmenin bu eserimizi mutâlaa için lâzımdır"³⁵ denilerek, dönemin iç ve dış siyasetiyle ilgili bazı olaylar anlatılmakta ve daha sonra şunlar söylenmektedir:

"Doksan üç tarihinde neşr olunan Kânûn-ı Esâsî aleyhinde bulunan fikirler bugün ya külliyyen nâbûd ve mefkûd veyâhûd pek mahdûd bir derecede ise de her halde Kânûn-ı Esâsî'nin ve usûl-i meşveret ve meşrûtiyetin ahkâm-ı celîle-i İslâmiyye'ye muvâfık ve mutâbık olduğunu şer'an ve naklen isbat itmek bekây-ı hürriyyet-i Osmâniyye için ehem ve elzem olduğundan ve hükûmet-i Osmâniyye hilâfet-i İslâmiyye makâmına kâim bulunduğundan bu kazıyye-i mühimmenin vâzih ve gayr-i kâbili'l-i'tirâz bir sûretle isbât idilmesi vücûdıyla müftahir olduğum diyânet-i celîle-i İslâmiyye ve efrâdından bulunmakla mübâhât ettiğim tâbi'iyet-i Osmâniyye sevkıyla tensîb olunarak 'İslâm'da Hilâfet' nâmıyla şu risâleyi tahrîr ittim."³⁶

"İçindekiler" bölümü bulunmayan *İslam'da Hilâfet* adlı kitap, sekiz ana bölümden meydana gelmekte olup, konu başlıkları şunlardır: İfâde-i mah-sûsa (s. 3).

Mebhas 1 (s. 8), Bu nutkun meal-i âlisi (s. 13).

Mebhas 2: Hükümetlerin suret-i teşekküli, Hilâfet-i İslâmiyye'nin sûret-i teessüsi (s. 16).

Mebhas 3: Hilâfet ve imâmet-i İslâmiyye bidâyeten ne sûretle teessüs itmiş ve ne sebebe mebnî diyânet-i celîle-i İslâmiyye'nin erkân-ı mühimesi cümlesinden bulunmuşdur? (s. 21), Hazreti Sa'din Nutkı (s. 22), Hazreti

³⁴ Bu eser, Sadık Albayrak tarafından *Hilâfet ve Halifesiz Müslümanlar* (İstanbul 1980, Medrese Yayınları, 136 s.) adıyla sadeleştirilerek yayımlanmıştır.

³⁵ Mustafa Zihni, *İslam'da Hilâfet, Kostantuniye 1327, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 3.*

³⁶ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 3.

Sıddîk'ın nutukları tercümesi (s. 24), Hazreti Fârûk'ın cevâbı (s. 26), müşârun ileyhimânın beyânâtı (s. 27), hilâfet-i Hazreti Sıddîk'ın sıhhat ve hakkıyetini isbat iden delâyl-i nakliyye ve akliyye (s. 31), Hazreti Fârûk'ın nutkı meali (s. 31), Hazreti Fârûk'ın beyânâtı (s. 36), bu hutbenin meali (s. 37), bu ifadenin meali (s. 40), hutbenin meali (s. 42), Hazreti İbn Mesûd'un rivâyeti aynen budur (s. 44), meali (s. 44), iki şahsın suâli (s. 46), İmam Ali Efendimiz Hazretlerinin bu suâle virdikleri cevap (s. 47), Hazreti Şâh-ı Velâyetin şu hutbe-i cevâbiyyeleri meali (s. 48), Nutk-ı Âli-i Haydarî (s. 53), meali âlisi (s. 54), İmâm Şâfiî Hazretlerinin beyanları (s. 51), meali (s. 51), Hazreti Sıddîk'ın ma'zeretü (s. 60), Hazreti Süfyân'ın ifâdesi (s. 67), istidrâd (s. 67), Eimme-i Ehl-i Beyt'in akvâlî (s. 70).

Mebhas 4: Hilâfet-i Hazreti Sıddîk'a delâlet iden âyât-ı Kur'âniyye (s. 80).

Mebhas 5: Hazreti Sıddîk'ın hilâfetini müsbit olan ehâdis-i celîle-i Nebeviyye kesir ise de bir kısmı burada beyan ve tadvîh olunur (s. 91).

Mebhas 6 (s. 103).

Mebhas 7: Meşveretin meşrûiyeti (s. 111), mezkûr hadîs-i şerîfin meali münîfi (s. 114), meşvereti âmir olan ikinci âyet-i kerîme (s. 119).

Mebhas 8 (s. 123), Bu hadîs-i şerîfin meali âlisi (s. 125).

15. Ömer Lütî, *Nazar-ı İslâm'da Makâm-ı Hilâfet*, Selanik 1330, Asr Matbaası, 88 s.

Selanik Adliye Müdürü Ömer Lütî'nin hilâfetin tanımını, tarihçesi, hali-fenin şartları ve görevlerinden bahsettiği *Nazar-ı İslâm'da Makâm-ı Hilâfet*'in girişinde; "Meâşir-i müslimîne göre mes'ele-i hilâfet, sâir mesâi-i hayâtiyye ve ictimâiyyenin şânen ehemmi, makamen a'zamıdır. Cidden dakîk ve amîk ve o nisbetde sezâvâr-ı ihtimâm ve itinâ olan bu mes'ele-i mühimmeye dâir îrâd-ı kelâm olunurken telmih ve imalara, îhâm ve ibhamlara kesret üzere mürâcaat, mes'elenin iktizâ eylediği ciddiyet-i lisân ve vuzûh-ı beyâna gayr-i muvâfik olmakla beraber son derece de muzırdır, hatarnâkdir."³⁷ denilerek, Tokad Sancağı sâbık mebusu (Şeyhülislam) Mustafa Sabri Efendî'nin, Meclisi Mebûsân'ın dördüncü senesi, otuz altı ve otuz yedinci celselerine ait zabıtlarına geçen, hilâfete dair konuşması ele alınarak, çeşitli açılardan değerlendirilip tenkit edilmiştir.

³⁷ Ömer Lütî, *Nazar-ı İslâm'da Makâm-ı Hilâfet*, Selanik 1330, Asr Matbaası, s. 4.

Eserin hâtime (sonuç) kısmında ise şöyle denilmektedir:

“Hukûk ve evsâf-ı hilâfet hakkında kütüb-i şer’iyyede münderic bulunan ahkâm -istikrâen- ancak bu dâire dâhilinde dâirdir. Bizim, Mustafa Sabrî Efendi Hazretlerine karşı ta’rizkârâne bir sûrette idâre-i lisân edişimiz, bir fırka gayretine tâbi olarak ibtâl-i hak ve bâtılâ nusret için değildir; nusret-i hak ve daht-ı bâtıl içündür. Kendilerinin hukûk-ı ümmeti muhâfazatan sarf buyurdıkları sözleri tebcil ideriz. Ancak, ba’zı sakadât-ı irâeyi de farz bildik. Fırkalar fânîdir. Hak arayanlar, bâtıl takib edenler de fânîdir. Vakt-i mukadere kadar bâkî kalacak, ancak hey’et-i mükerrerme-i İslâmiyyedir. Hilâfetden istifâde hakkı bizler ile beraber fenâ bulacak değil, evlâd ve ensâl-i müslimîne intikâl idecektir.”³⁸

Eserin ana konuları arasında imâmet-i kübrâ-yı İslâmiyye hakkında me-bâhis-i umûmiyye (s. 47), şerâit ve evsâf-ı imâmet (s. 64), bîat (s. 70), imâmü’l-müslimînin mes’ûliyeti (s. 71), inhilâl-i akd-i imâmet (s. 76) ve hâtime (s. 84) başlıkları yer almaktadır.

16. Abdülaziz Çâviş, *Hilâfet-i İslâmiyye*, İstanbul 1334, el-Adl Matbaası, 20 s.

XX. asrın meşhur ilim ve hareket adamlarından biri olan Mısırlı Abdülaziz Çâviş’in³⁹ *el-Hilâfetü’l-İslâmiyye* adlı Arapça eseri, *Hilâfet-i İslâmiyye* adıyla Türkçe’ye tercüme edilmiş ve Arapça’sıyla birlikte basılmış, ancak eserin üzerinde mütercimnin adı belirtilmemiştir⁴⁰. Abdülaziz Çâviş’in bu eseri, ayrıca Mehmed Akif tarafından da tercüme edilerek *Sebîlürreşâd* mecmuasında neşredilmiştir⁴¹.

Eserin Osmanlıca’sının ilk sayfasında, “Hilâfet-i İslâmiyye meselesine dair bugünlerde Fransa ve İngiltere cerîdelerinin yazdığı şeylere reddin Şeyh Abdülaziz Çâviş Efendi Hazretleri tarafından Arapça tahrir olunup Türkçe tercüme olunmuştur”⁴² denilmektedir. Bu tanıtım yazısından da an-

³⁸ Ömer Lütfi, a.g.e., s. 84-85.

³⁹ Abdülaziz Çâviş’in hayatı ve eserleri hk. bk. Ömer Rıza Doğrul, “Abdülaziz Çâviş”, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, II, 365-371; Muhammed Eroğlu, “Abdülaziz Çâviş”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 187-188.

⁴⁰ Bu eserin Arapça ve Osmanlıca’sı ile bugünkü Türkçe’ye sadeleştirilmiş hali bir arada neşredilmiştir. Bk. Şeyh Abdülaziz Çâviş, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Âl-i Osman* (nşr. Muhammed Sâfi), İstanbul 1993, Bedir Yayınevi.

⁴¹ Bk. Abdülaziz Çâviş, “Hilâfet-i İslâmiyye”, *Sebîlürreşâd*, XV/353 (İstanbul 1332), s. 113-120.

⁴² Abdülaziz Çâviş, *Hilâfet-i İslâmiyye*, İstanbul 1334, el-Adl Matbaası, s. 1.

laşılacağı üzere eser, halifeliğin ve Osmanlı hilâfetinin savunması niteliğindedir.

Eserin girişinde; “Bilâd-ı İslâmiyye ahâlisi, eğer Âl-i Osmân olmasa idi vücûd-i siyâsileri safahâtunun kapanacağını, geçen ümem-i hâliye gibi zevâle inkılâb edeceklerini dehrin gözleri önüne koyduğu cihetle müstağrak buldukları derin hâb-ı gafletten uyanıp hazm ve hikmeti iltizâm ve hilâfet-i Osmânîyye habl-i metnîne temessük emrinde ittihad eyledikleri takdirde oralarda Fransa ve İngiltere hükümetlerinin istikbâli ne olacağından bahs eden makâlât ile gazeteler imlâ-yı sûtûn idiyorlar”⁴³ denilerek, Fransız ve İngilizlerin, özellikle “halifenin Kureyşîliliği” konusundan hareketle, Osmanlı hilâfetinin meşrû olmadığına dair iddiaları çürütülmeye çalışılır.

Bu konu çerçevesinde öncelikle hulefâ-yı râşidînin seçim şekillerini inceleyen Abdülaziz Çâviş, “Mâdem ki hilâfetden maksad, bâlâda zıkr eylediğimiz gibi, müslümanlar arasında ikâme-i adl, onlar da hudud ve hukûkun himâyesi, İslam’dan ezânın def’i, ümem-i sâireden erbâb-ı tama’ın sedd-i gârâtu ve tard-ı hücûmâtıdır. O halde asırlardan beri emr-i hilâfete, Kostantiyye tahtında câlis bulunan Benî Osman’dan daha müstehak kim vardır?”⁴⁴ sorusunu sorar.

“Osmanlı pâdişâhının hilâfet-i İslâmiyye’de istihkâkı her müslimin kalbinde bir akîde-i râsiha”⁴⁵ olduğunu belirten Abdülaziz Çâviş, bu eserde “Hilâfe-i İslâmiyye meselesindeki hakâyık-ı ilmiyye ve eseriyyeyi bast ve temhîd ile müslümanları hilâfet-i Osmânîyye’ye temessükden çevirmeye çalışanların bâtulı tervîce ve müstahîli icrâya sarf-ı mesâi ettiklerini izah ve beyân eyledik”⁴⁶ demektedir.

17. Muhmûd Ma’n, *Hicaz’da Saltanat Te’sîsini Din-i İslâm Men’ Eder, İstanbul 1337, Ali Şukri Matbaası, Selâmet-i Beşer Külliyyâtı, no. 1, s. 7.*

İbn Ma’n el-Hâc Mahmûd Nedîm’in Berlin’de 2 Cemâziyelevvel 1337 (3 Şubat 1919) tarihinde yazdığı *Hicaz’da Saltanat Te’sîsini Din-i İslâm Men’ Eder* adlı risale ashında kısa bir makaledir.

Eserin başında; “Ahîran Paris’de mün’akid konferansa Şerîf Hüseyin Paşa’nın üçüncü mahdûmı Şerîf Faysal Bey’in murahhas sıfatıyla dâhil olduğunu

⁴³ Abdülaziz Çâviş, a.g.e., s. 2-3.

⁴⁴ Abdülaziz Çâviş, a.g.e., s. 12.

⁴⁵ Abdülaziz Çâviş, a.g.e., s. 16.

⁴⁶ Abdülaziz Çâviş, a.g.e., s. 18.

ve Hüseyin Paşa'ya Hicaz Kralı denildiğini gazetelerde okudum. Birçok müs-lümana hâkim bulunan İngiltere hükümetinin Kur'ân-ı Kerîm'de emr-i ilâhî ile memnû' bir teşkilâta muvâfakat eylesine hayret itdim. Çünkü, bu teşkî-lâta teşebbüsle İngiltere hükümeti bütün müslüman teb'ası nazarında Kur'an'ın ahkâmını tağyîre kâsîd tanınarak infiâli celb idecek ve Hüseyin Paşa ise Allah'ın emrini değiştirmeğe kalkışan bir müslim sıfatıyla ehl-i İslâm tara-fından hüremetsizlikle yâd olunacaktır. Bu meseleyi tenvîr itmek ve her iki tarafı yanlış yoldan çevirmek için bu makâleyi yazıyorum"⁴⁷ denilmiştir.

İslâm'da hilâfetin yeri ve öneminin ele alındığı eserde, insanlığın de-mokrasilere yöneldiğı bir dönemde, İngilizler'in siyasi amaçlarla, Hicaz böl-gesinde yeni bir krallık kurmaya çalışmaları, "insanlığın umumi hislerini ha-fife almak" şeklinde nitelenmiştir. Müellif, eserin sonunda şöyle demiştir:

"Binâenaleyh, Arabistan'da bir hânedân hükümeti teşkîl etmemek, Al-lah'ın emrini muhafaza için pek lâzım ve akâid-i İslâmiyye'ye pek muvâfıktır ki, İngiltere hükümetinin dîn-i İslâm'a açıktan açığa taarruzda bulunma-yacağı me'mûldür. Şâyed ehl-i İslâm'ın pek merbûd bulunduğı bu emr-i ilâh-îye karşı hükümet-i müşârun ileyhâ muârız bir hareketde bulunmak arzû-yı şedîdini hâsil iderse, ekseriyyeti teşkîl iden teb'asının hissiyatını okşamak için bu hânedânın 'Evlâd-ı Hüseyin'den olmasını tercih itmeli-dir. Yoksa, ile-ride yine başı ağıryacak İngiltere hükümeti ve kanı dökülecek İslâm milleti-dir. İ'tilâf hükümetlerinin -âtîde tekevün idecek fecâati nazar-ı itibâra ala-rak- bu mühim mes'ele-i dîniyyeye hırs-ı intikâm sâikasıyla keyfe mâ yeşâ müdâhele itmemeleri selâmet-i beşeriyye nâmına me'ûl ve müntazardır. Zâ-ten, bütün âlemin demokrasi idâre tarafdârı oldukları bir asırda yeniden hâ-nedân-ı hükümet teşkiline kalkışmak hissiyat-ı umûmiyye-i beşeriyyeyi istihfâf etmekden başka bir şey olmayacaktır."⁴⁸

18. Said Halim Paşa, *İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye*

Said Halim Paşa'nın⁴⁹ (ö. 5 Aralık 1921) *İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye* adlı eseri, Mehmed Akif tarafından tercüme edilerek *Sebîlürreşâd* dergisinde ya-

⁴⁷ Mahmûd Ma'n, *Hicaz'da Saltanat Te'sisini Din-i İslâm Men' Eder*, İstanbul 1337, Ali Şükrî Matbaası, Selâmet-i Beşer Mülliyâtu, no. 1, s. 2.

⁴⁸ Mahmûd Ma'n, a.g.e., s. 7.

⁴⁹ Said Halim Paşa'nın hayatı ve eserleri hk.bk. Eşref Edib, "İslam Âlemi İçin Pek Büyük Bir Kayb: Prens Said Halim Paşa Hazretlerinin Şehâdeti", *Sebîlürreşâd*, XIX/492 (Ankara 1922), s. 256-259; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, Risâle Basın Ya-yın Ltd., I, 73-174; Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri* (nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1998, İz Yayıncılık, III. Baskı, s. XIII-XXXVII (nâşirin girişi).

yımlanmıştır⁵⁰. Bu eser ayrıca Fransızca ve İngilizce olarak da neşredilmiştir⁵¹. Said Halim Paşa'nın bu kitabını M. Ertuğrul Düzdağ, *İslam Devletinin Siyasi Yapısı* adıyla sadeleştirerek yeniden yayımlamıştır⁵².

Said Halim Paşa, bu eserinde İslâm'ın ictimâî yapısı, sosyal hayatın kanunları, millî iradenin hâkimiyet ilkesi, dinin hâkimiyet ilkesi ve sonuçları, mutlu fert ve toplumlar, müslümanların gerileme sebepleri, gerilikten kurtulmanın çareleri, toplumsal sınıflar, yürütme ve yasama yetkisi, İslâm'ın siyaset metodu ve İslâm'da yürütme ve yasama hakkı ve çeşitli meclisler gibi konuları incelemiştir.

“İslam dini, sahip olduğu en yüksek anlayış ve hakikatlerle, insanlığın en yüce dinidir. En doğru ve en mükemmel olarak tasavvur edilebilecek olan bir medeniyetin sadece yardımcısı değil, o medeniyetin bizzat da kendisidir. Onun dışında bir kurtuluş yolu ve selâmet bulmak da mümkün değildir.”⁵³ diyen Said Halim Paşa, “İslâmiyet'in birtakım zümrelerin kendi heves ve çıkarları için uydurdukları ve içlerinden bazılarına insan-üstü kudretler yakıştırmak suretiyle, insanları sindirip, onların üzerinde siyasî, sosyal ve ahlâkî baskılar kurdukları yalancı hâkimiyetlerin saltanatına ebediyen son verdiğini”⁵⁴ ileri sürmekte ve müslüman aydınların “şeriaun hâkimiyeti ilkesi” yerine “millî irâdenin hâkimiyeti ilkesini” tercih etmelerini yanlış bularak, “Millî irâdenin hâkimiyeti ilkesi daha dün doğmuştur, fakat yanılmaz ve sorumsuz sayılmaktadır. Henüz hiçbir yerde kesin sonuç alamamıştır, fakat tam bir kudretin sahibi sanılmaktadır. Batı toplumunun refâhı ve maddî gücü müslüman aydınların gözlerini kamaştırmakta ve gözleri kamaşanların sayısı gitgide artmaktadır. Aydınlarımız, kendilerini sonsuz bir hayranlığa düşüren bu üstünlüğü, ‘millî irâdenin hâkimiyeti’ prensibinin ‘mucizevî’ sonucu olarak göstermekten zevk alıyorlar.”⁵⁵ demektedir.

Millî irâdenin hâkimiyeti ilkesine sert eleştirilerini sürdüren Said Halim Paşa, “Millî irâdenin hâkimiyeti ilkesi, yanlış bir düşüncenin geliştirilmesinden doğmuştur. Bu gelişmenin devamı ile de kendinden önceki hâkimiyet

⁵⁰ *Sebilürreşâd*, sy. 439 (İstanbul 1338), s. 264-265; sy. 495, s. 2-5; sy. 496, s. 16-17; sy. 498, s. 38-39; sy. 499, s. 50-51; sy. 500, s. 62-63; sy. 501, s. 74-75.

⁵¹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri* (nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), s. XXX (nâşirin girişi).

⁵² Said Halim Paşa, a.g.e., s. 223-289.

⁵³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 227.

⁵⁴ Said Halim Paşa, a.g.e., s.231.

⁵⁵ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 237.

görüşleri gibi yok olmaya mahkûmdur. Zaten 'millî irâde' denen şey, aslında milletin çoğunluğunu temsil ettiği çok şüpheli olan bir topluluğun irâdesidir. Bu topluluğun hatta milletin yarısını temsil ettiği bile şüphelidir."⁵⁶ diyerek sözlerine devam eder.

Müslüman milletlerin idarelerindeki zaaflar konusunda; ortaya çıkan kötü istibdâd idareleri ve yapılan adaletsizliklerin dinden doğmadığını, bunlardan ne devlet, ne kanunlar ve ne de müesseselerin sorumlu olmadığını, bu kötülüklerin idare kuvvetini eline geçiren ve kanun adına hareket ettiklerini iddia eden şahısların kötülüğünden doğduğunu ileri süren⁵⁷ Said Halim Paşa'nın bu görüşlerinin tartışılması, makalemizin sınırlarını ve amacını aşmaktadır.

Millî irâdenin hâkimiyeti prensibine en yüksek değerin verilmesine karşı çıkmakla beraber, Said Halim Paşa, yine de "Müslüman memleketinde, devlet reisinin millet tarafından seçilmesi ve hâkimiyetini tesirli şekilde yürütmek için de bütün hak ve imtiyazlara sahip olması icab etmektedir."⁵⁸ diyerek, "verâset usûlüyle elde edilen bir saltanat" yerine, seçimle gelen bir devlet başkanı fikrini ileri sürmüştür ki, bizim bu makalede incelediğimiz, hilâfet ve özellikle de Osmanlı hilâfetiyle ilgili en önemli değişiklik önerisi de burasıdır.

19. Lütî Fikri, *Meşrûtiyet ve Cumhuriyet, İstanbul 1339, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 41 s.*

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde, hilâfet ve saltanatla ilgili konularda hararetle tartışmalar yapan kişilerden biri olan, II. Meşrutiyet dönemi Dersim mebusu Ömer Lütî Fikrî⁵⁹ (ö. 1934), bu kitabının, "Cumhuriyet Fırkasının Mücâdelât-ı Müstakbelesi" başlıklı bölümünde, Millî Mücadelenin ilk yıllarında Mustafa Kemal'in hilâfet ve saltanatın korunacağı

⁵⁶ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 239.

⁵⁷ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 243.

⁵⁸ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 278.

⁵⁹ Ömer Lütî'nin hayatı ve eserleri hk.bk. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-1969, Mars Matbaası, III, 450-454; Tarık Zafer Tunaya, *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, İstanbul 1988, Arba Yayınları, s. 187-194; Murat Çulcu, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Lütî Fikri Davası*, İstanbul 1992, Kastaş Yayınları, I, 283-289; II, 16-21, 65-79, 101-107, 165-271; *Dersim Mebusu Lütî Fikri Bey'in Günlüğü "Daima Muhalefet"* (nşr. Yücel Demirel), İstanbul 1991, Arma Yayınları, s. 192-200. Ayrıca, Lütî Fikri Bey'in hilâfet konusunda halifeye yazdığı bir açık mektup için bk. *Dersim Mebusu Lütî Fikri Bey'in Günlüğü "Daima Muhalefet"*, s. 161-166.

yönünde yaptığı konuşmaları hatırlatarak, hilâfetin saltanattan ayrılıp ayrılamayacağı ve hilâfetin bir şahıs yerine, bir meclise verilip verilemeyeceği hususlarında, aslen din bilgini olan bazı mebusların yazdığı eserlerden nakiller yapar ve daha sonra konuyla ilgili kendi görüşlerini şöyle dile getirir:

“Biz burada meseleyi münhasıran millet ve memleketimizin teâlisi nokta-i nazarından tedkikle diyoruz ki: Şimdiye kadar a’sâr-ı sâbıkadaki muvaffakiyetlerimizin, zaferlerimizin bir mirası hükmünde olarak Türkiye padişahlarına bütün âlem-i İslâm, aynı zamanda kendi halîfesi nazarıyla bakıyordu ve bu sûreti telakkiden dolayı biz Türkiye ahâlisi umum dünyadaki mevkiimiz itibâriyle pek çok istifâde ediyorduk. Nüfusca maalesef on milyon geçmediğimiz halde, pâdişahlarımıza umum âlemîn “Halîfe-i İslâm” adıyla alâkadâr olması, bize kırk, elli milyonluk memleketlerin bile nazar-ı istirkâkla bakabilecekleri bir mevki-i bülend veriyorlardı. Binâenaleyh, bizim menfaatimiz, bu mîrâs-ı mühimmin hiçbir noktasına ilişmemek ve hatta karşımıza, hilâfetin bizim elimizden çıkmasını arzu edecek müslim ve gayr-i müslim milel-i sâire çıkarsa, bunların elini bu emânete zinhar dokundurmamaktır. Halbuki biz şimdi kendi elimizle bu sûret-i telakkîyi, bu manevî müesseseyi yıkıyoruz ve padişahlığı kaldırarak hükümeti ve onunla beraber olan ve ondan ayrılamayan hilâfeti Millet Meclisi’ne veriyoruz.”⁶⁰

20. Hoca İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Büyük Millet Meclisi, Ankara 1339, Ali Şükrü Matbaası, s. 28.*

Kara Hisâr-ı sâhib mebûsu Hoca İsmail Şükrü (Çelikalay) Efendi, hilâfetin ilga edilmesinden bir hafta kadar önce neşrettiği *Hilâfet-i İslâmiyye ve Büyük Millet Meclisi*⁶¹ adlı eserinin mukaddimesinde şöyle demektedir:

“Görülüyor ki, Büyük Millet Meclisi’nin hilâfet ve saltanat hakkında iki maddeyi ihtivâ iden 1 Teşrîn-i sâni 338 (1922) tarihli kararı gerek dâhilde ve gerek bütün âlem-i İslâmda azîm tesirler husûle getirmiş, bu sebeple efkâr-ı umûmiyye-i İslâmiyye tereddüt ve ızdırâbâta düşmüşdür. Bu hususta aktâr-ı

⁶⁰ Lütfi Fikri, *Meşrûtiyet ve Cumhuriyet*, İstanbul 1339, Ahmed İhsan ve Şürekâsi Matbaası, s. 38-39 (Murat Çulcu, *Hilâfetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Lütfi Fikri Davası*, İstanbul 1992, II, 19-20’den naklen).

⁶¹ Bu eserin Osmanlıca orijinali ve yeni harflerle neşri için bk. Şükrü Hoca, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, İstanbul 1993, Bedir Yayınevi; ayrıca sadeleştirilerek neşri için bk. Ferhat Koca, “Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Hilâfet Tartışmaları”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Siyaset ve Değer Tartışmaları* (ed. Ferhat Koca), İstanbul 2000, Rağbet Yayınları, s. 293-308.

muhtelifedeki neşriyyât ve bazı zevâtın beyânâtundan anlaşıldığına göre, meselede büyük bir sû-i tefâhüm hâsıl olmuş. Bazı taraflarda öyle zan idilmiş ki: Büyük Millet Meclisi, şeriat-i İslâmiyenin ahkâm-ı celîlesini bir tarafa bırakarak makâm-ı celîl-i hilâfeti vaz'-ı aslîsinden çıkarmış, Katolik âlemindeki Papanın mevki gibi yeni bir vaz'iyet husûle getirmiş!

Bütün İslâm efkâr-ı umûmiyesini temin ideriz ki o kararı ısdâr iden Büyük Millet Meclisi a'zâ-yı muhteremesi kat'iyen böyle bir tasavvurda bulunmamış, böyle gayr-i şer'î bir vaz'iyet husûle getirmeyi hâtırına bile getirmişdi. İlga olunan şey -âtîyen tafsîl olunacağı vechile- tahakküm ve tasallut-ı şahsîdir ki, zaten İslâmiyet bunu kabul itmemektedir. İbkâ olunan şey de aynı hükümet olan hilâfet-i celîle-i İslâmiyedir ki, bunun manâ-yı aslîsini, hukuk ve vezâif-i şer'îyesini iptal etmek hiç bir kimsenin, hiç bir meclisin elinde olmadığı, bütün müslümanlarca malumdur. Böyle iken, o kararı yanlış tefsir itmeye mahal var mıdır?

... Hiç şüphe yok ki bu vaz'iyet muvakkatdır ve inşallah çok gecikmeksizin hâl-i aslî ve tabii avdet idecektir. İslâm efkâr-ı umûmiyesi yakînen bilmedir ki, Büyük Millet Meclisi ile Meclisin intihâb ve biat itdiği halife-i müsîmîn arasında hiçbir ayrılık gayrılık yoktur. Halife Meclisin, Meclis Halife-nindir.

Lâkin mâdâm ki, her ne sebebe mebnî olursa olsun, efkâr-ı İslâmiyede böyle bir tereddüt ve ızdırab hâsıl olmuşdur. O halde, bu husustaki bazı ulemâ-yı kirâm arkadaşlarımızla birlikte düşündüklerimizi, kütüb-i şer'iyede mevcut, muayyen ve müstekar ahkâm-ı İslâmiyeyi neşr iderek, yanlış neşriyyât ile tağlît idildiği maalesef görülen efkâr-ı İslâmiyeyi tenvîr itmeği en mütehattem bir vecîbe telâkkî itdik. Ümîd ideriz ki, bu îzâhatımızla meclis ile meclisin mukarrerâtı hakkında hâsıl olan her dürlü sû-i tefâhümler zâil olacak ve Büyük Millet Meclisi'nin şeriat-i celîle-i İslâmiyeyi te'yid ve tarsinden başka bir şey düşünmediği bütün müslümanların nazarında tahakkuk idecektir.⁶²

Eserine öncelikle Hz. Peygamber'in tasarruflarını çeşitli açılardan değerlendiren başlıyan Hoca Şükrü Efendi, daha sonra hilâfetin tanımını ve şartlarıyla ilgili bazı tartışmaları ve hilâfetin kısa bir tarihçesini anlatarak, hilâfet ile saltanatın birbirinden ayrılmasının geçici olduğunu, içinde bulun-

⁶² Hoca Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, Ankara 1339, Ali Şükrü Matbaası, s. 3-4.

lan şartlar değiştikten sonra, hilâfetle saltanatın tekrar birleştirilmesi gerektiğini, halifeye meclisten çıkan kanunları -geri çevirme yetkisi olmaksızın- imzalaması imkanının verilmesini, bağımsızlığına kavuşan İşlam devletlerinin elçilerinin halifeye bağlı olmasını, halifenin yeni kurulan veya bağımsızlığına kavuşan İşlam devletlerine, mürâcaatları halinde, birer “emirlik fermanı (menşûr-i emâret)” vererek bu devletlerle ilişkilerin kuvvetlendirilebileceğini ve halifenin, hac ile ilgili sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini savunmuştur.

Hoca şükrü Efendi'nin bu eserdeki görüşleri, yayımlandığı sırada büyük tartuşmalara sebep olmuş ve ona reddiye olarak pek çok yazı kaleme alınmuřtur⁶³. Siirt Mebusu Hoca Halil Hulki, Muş Mebusu Hoca el-Hâc İlyas Sâmî ve Antalya Mebusu Hoca Râsih'in yazdıkları ve aşağıda anlulacak olan *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İşlâmiyye* adlı eser de Hoca şükrü'nün bu risâlesine reddiye olarak yazılmıştır.

Hoca şükrü Efendi'nin söz konusu eseri hakkındaki en sert tepkiyi ise, Mustafa Kemal Atatürk göstermiştir. Atatürk'ün *Nutuk*'unda Hoca şükrü ve görüşleri hakkında geniş bir bölüm bulunmaktadır⁶⁴. Bu konuda, Atatürk şöyle demektedir:

“Hoca şükrü Hoca ve rüfekâsı ‘halife Meclisin, Meclis halifenindir’ saf-satasıyla Millet Meclisini halifenin heyet-i meşvereti ve halifeyi Meclisin ve dolayısıyla devletin reisi gibi göstermek ve kabul ettirmek istemişlerdir.”⁶⁵ “Arz etmeliyim ki, şükrü Efendi Hoca ve onu ve imzasını ileri süren politikacılar, sultan veya padişah unvanını taşıyan bir hükümdar yerine, unvanı halife olan bir hükümdar koyarak beyanat ve müddeayâtta bulunmuşlardır.”⁶⁶ “şükrü Hoca'ların ne kadar manasız, mantıksız ve kaabiliyet-i icrâiyeden mahrum efkâr ve ahkâm savunduklarını anlamamak için cidden, Hoca Efendi gibi Allahlık denilen mahlûkâttan olmak lâzımdır.”⁶⁷ “Muhterem Efendiler, şükrü Hoca Efendi'nin ve siyasetçi arkadaşlarının, maksad-ı siyasîlerini açıktan açığa izhar etmeyip, bunu, bütün âlem-i İşlâm'a teşmil etmek

⁶³ Temel olarak Hoca şükrü Efendi'nin görüşlerini tenkit amacıyla yazılan çeşitli makaleler, *Hilâfet ve Milli Hâkimiyet* (Ankara 1339, Matbûât ve İştühbârât Matbaası, 240 s.) adlı kitapta toplanmuştur.

⁶⁴ Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul 1973, Millî Eğitim Basımevi (Türk Devrim Tarihi Enstitüsü), II, 705-717.

⁶⁵ Kemal Atatürk a.g.e., II, 705.

⁶⁶ Kemal Atatürk a.g.e., II, 707.

⁶⁷ Kemal Atatürk a.g.e., II, 709.

istedikleri dinî bir mesele halinde mevzu-ı bahs eylemeleri, hilâfet oyuncağının, ortadan kaldırılmasını tesrîden başka bir netice vermemiştir.”⁶⁸

21. Hilâfet ve Millî Hâkimiyet, Ankara 1339, Matbûât ve İstihbârât Matbaası, 240 s.

Eserin kapağında, “Hilâfet ve millî hâkimiyet mesâili hakkında muhtelif zevâtın makâlât ve mütâlaâtundan mürekkeb bir risâledir” denilmektedir.

Kitapta, hilâfetin saltanattan ayrılışını olumlu bulan ve destekleyen, çeşitli yazar ve düşünce adamlarının yazıları yer almaktadır.

Beş kısımdan meydana gelen eserin birinci kısmında; hilâfetin mahiyeti, vazifeleri, tarihçesi ve geçirdiği devrelere ait yazılar yer almaktadır (s. 5-62). Bu kısımda Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmed Bey, Hoca Râsih Efendi ve Hoca Ubeydullah Efendi'nin makaleleri bulunmaktadır.

İkinci kısımda; hilâfetin saltanattan tefriki, hilâfetle saltanatın ictimâındaki (aynı şahısta birleşmesi) mahzurlar anlatılmaktadır (s. 63-126). Burada Ağaoğlu Ahmed Bey, Yunus Nadi Bey, Ahmed Emin Bey, Falih Rıfkı Bey, Necmeddin Sâdık Bey, M. K. Bey ve Celal Nuri Beyin makaleleri yer almaktadır.

Üçüncü kısımda; hilâfet ve âlem-i İslâm, hilâfetin son şeklinin âlem-i İslâm üzerindeki tesirleri incelenmektedir (s. 127-164). Burada Ağaoğlu Ahmed Bey ve A. Sünnî'nin makaleleri ile Hind Hilâfet Komitesi'nin mukarrâtı (kararları) bulunmaktadır.

Dördüncü kısımda; hilâfet mesâili (konuları) hakkında münakaşalar anlatılmaktadır (s. 165-207). Bu bölümde Ahmed Emin Bey, Necmeddin Sâdık Bey, F. C., Hoca İlyas Sâmî Efendi, Ağaoğlu Ahmed Bey'in makaleleri ile Kangırı mebûsu Tevfik Efendi'nin Büyük Millet Meclisindeki açıklamaları yer almaktadır.

Beşinci kısımda ise (s. 208-240, hilâfetin son şekli hakkında selâhiyattâr (yetkili) zevâtın (kişiler) beyânâtları bulunmaktadır (s. 208-240). Bunlar arasında özellikle Refet Paşa ile Şeyh Senûsî'nin açıklamaları önemlidir.

⁶⁸ Kemal Atatürk a.g.e., II, 710.

22. Seyyid Bey, *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye*, yy, 1339, 78 s.

Eserin üzerinde müellifi, basım yeri, tarihi ve basıldığı matbaanın adı belirtilmemiştir. Ancak, eserin içeriğinden, onun müellifinin, hilâfetin ilga edildiği sırada Adliye Vekili olan, usûl-i fıkıhçı Seyyid Bey olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Seyyid Bey, *Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyesi* adlı aşağıda tanıtılacak olan konuşmasının başında, bu kitabın kendisine ait olduğunu açıkça söylemektedir⁶⁹.

Eserin mukaddimesinde müellif şöyle der:

“Hilâfet mefhûmını tarîf ve tavzîhe girişmezden evvel şu mühim ciheti arz ideyim ki, ‘hilâfet’ mes’alesi hadd-i zâtında mesâil-i fer’iyye ve fıkhiyye-dendir, millete âid hukûk ve mesâlih-i âmme cümlesindedir. İ’tikâda taallûkı yoktur, binâenaleyh mesâil-i i’tikâdiyyeden değildir. Vâkıan i’tikâdiyyâta dâir olan âsâr-ı İslâmiyyede dahî bu mes’eleden uzun uzadıya bahs olunuyor. Fakad bu, hilâfet mes’alesinin akâid-i İslâmiyyeden ma’dûd olduğu için değil, belki bu mes’ale etrâfında bilâhere toplanmış olan birtakım hurâfât ve efkâr-ı bâtulayı cerh ve ibtâl içündür.

... Hatta ‘hilâfet’ mes’alesi, dinî bir mes’ale olmadıktan ziyâde dünyevî ve siyâsî bir mes’eledir ve doğrudan doğruya milletin kendi işidir. Bunun içündür ki, nusûs-ı şer’iyyede bu mes’ale hakkında tafsîlât yoktur.

... Zamanımızda diğer birçok hakâyık-ı şer’iyyede olduğu gibi, bu hilâfet mes’alesi hakkında da pek yanlış fikirler ve lüzumsuz taassuba tesâdüf idilmekde olduğundan, hem bu babda ezhân ve efkârı tashîh ve tenvîr itmek, hem de bu mes’elenin mâhiyyet-i şer’iyyesini ve üzerine terettüb iden ahkâmı bildirmek maksadıyla işbu risâle kaleme alınmıştır.”⁷⁰

Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye’nin başlıkları şunlardır: Hilâfetin tarîf ve izâhı (s. 6), hilâfetin taksimi (s. 13), hilâfetin şerâitü (s. 18), hilâfetin sûret-i iktisâbı (s. 25), hilâfetin gayesi ve halifenin vazife ve mes’ûliyyeti (s. 32), velâyet-i âmme, hâkimiyet-i milliye (s. 36), hukûk-ı hilâfetin takyîdi yâhûd saltanatın hilâfetden tefrîki (s. 41), netîce (s. 55), hâtime (s. 67-78).

⁶⁹ Seyyid Bey, *Hilâfetin Mâhiyet-i Şer’iyesi*, Ankara 1340, Büyük Millet Meclisi Matbaası, s. 3.

⁷⁰ Seyyid Bey, *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye*, yy, 1339, s. 1-5.

23. Seyyid Bey, *Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyesi*, Ankara 1340, Büyük Millet Meclisi Matbaası, 63 s.

Eser, hilâfetin ilga ve iptal edilmesi konusunun tartışıldığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1340/1924 tarihli toplantısında, Adliye Vekili Seyyid Bey'in yaptığı konuşmayı içermektedir⁷¹. *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye* adlı kitabındaki görüşleri açık ve net bir şekilde tekrarlayan Seyyid Bey, konuşmasının başında şöyle der:

“Muhterem efendiler! Müsâade buyurursanız bendeniz de bu hilâfet meselesi hakkında biraz izâhât vireyim. Mesele pek mühim olduğundan ve hatta târihimizde ve belki de bilumûm hâdisât-ı ictimâiyye arasında en büyük bir inkılâb demek olduğundan bu babda ne kadar söz söylene yine azdır. Anın içün sabrınızı sû-i istumâl idersem beni mazûr görünüz. Benden evvelki hatibler, husûsiyle Eskişehir mebûsı Abdullah Azmi Efendi Hazretleri bu babdaki kanâatini beyân itdiler. Pek güzel ve pek samîmî söylediler. Bendeniz de bu meseleye dâir uzun senelerden beri icrâ itdiğim tettebbuât neticesinde hâsıl olan kanâatimi beyân itmek isterim. Nitekim geçen sene hilâfet hakkında *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye* unvânıyla bir de kitab neşr etmiş idim. Didiğim gibi, târîh-i İslâm'da azîm bir inkılâb yapıyoruz. Diyebilirim ki bundan daha büyük inkılâb olamaz. Bu inkılâbın azametindedir ki zihinler bununla pek meşguldür. Kalbler endîşe ve tereddüd içindedir. Onun için cümlemizin vicdân ve iz'ânı arzu idiyor ki mesele tamamıyla tavazzuh itsün. Yâr ve ağ-yâr ne yaptığımızı ve ne yapmak istediğimizi bilsün. Şuurlu bir sûretde mi, yoksa şuursuz bir halde mi yapıyoruz, anlasun. Meclis-i âlî, hilâfet meselesinin mâhiyet-i şer'iyeye ve siyâsiyyesini bilerek mi ittihâz-ı karar idiyor, yoksa bilmeyerek mi? Bu cihetler tamamıyla tavazzuh itsün. Çünkü tekrar idiyorum mesele hakikaten gâyet mühimdir. Âlem-i İslâm'da, belki kürre-i arzda vâki' olan inkılâbâtun en büyüğü, en mühimmidir. Bunun için ezhânda, efkârda şübheler, tereddüdlere bulunmak lâzım gelir. Meseleyi bilerek hal itmek icâb ider. Gerek dînî ciheti ve gerek siyâsî ciheti etrâfiyla bizim bilmemiz lâzım gelir.”⁷²

⁷¹ Bu eser, Suphi Menteş tarafından Latinize edilmiştir. Bk. Seyyid Bey, *Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyesi* (nşr. Suphi Menteş), İstanbul 1969, Menteş Matbaası, 62 s.

⁷² Seyyid Bey, *Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyesi*, Ankara 1340, Büyük Millet Meclisi Matbaası, s. 3-4.

24. Siirt Mebusu Hoca Halil Hulki, Muş Mebusu Hoca el-Hâc İlyas Sâmî ve Antalya Mebusu Hoca Râsih, *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İslâmiye*, Ankara 1341, Yenigün Matbaası, 37 s.

Hoca Şükrü'nün yukarıda adı geçen, *Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi* adlı eserine reddiye olarak yazılan *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İslâmiye*'nin⁷³ müellifleri, bu reddiyelerine uzunca bir mukaddime ile başlamış ve burada hilâfet konusuna yaklaşım biçimlerini ve metotlarını ortaya koymuşlardır (s. 1-10).

Eserin mukaddimesinde şöyle denilmektedir:

“Bundan takrîben bir ay evvel, hilâfet meselesine dair bizce malûm biri tarafından yazılmış bir muhturayı görmüştük. Bu muhtura mealinde, Afyonkarahisârî mebuslarından Hoca İsmâil Şükrü Efendi'nin nâmı ile dûn bir risale intişâr itdi. Bu risaledeki fikr-i irticâa biz, Kur'ân-ı azamet-i beyân ile müsellah olarak cevap vireceğiz.

Bu risale doğrudan doğruya Teşkilât-ı Esâsiye kânunumuzla ve buna binâen hâkimiyet-i milliyemizle müteârizdir. Ve Şükrü Efendi Hoca bu eserinde fikirlerine bir din süsü virmişdir. Sâfderûn ve câhil olanları bu üslub belki iğfâl ider. Neticede, az düşünenler 'hâkimiyet-i milliyemiz ile şeriat arasında bir uçurum var' zehâbında bulunurlar. İşte, mahzâ iğfâlâtın önüne geçmek maksadıyla, kendisine cevap vermeye lüzûm görüyoruz.

Hâkimiyet-i milliyemiz, şer'-i enverden, hakk-ı inkılâbdan, hükûk-ı tabiiye ve sarfeden, maslahatdan doğmuş, kan dökülerek alınmış ve fi sebîlillah Türk ve Kürt millet-i muvahhidesinin mücâhedesıyla iktisâb-ı zafer ve gâlibiyet itmişdir. Hâzâ min fazl-ı Rabbî.

Sâhib-i risâle ile bu fikri taşıyanlar iyice bilmelidirler ki, bir zâde-i inkılâb olan saltanat-ı milliyeye, ondan kuvvetli bir mukâbil kıyâm ile alınır. Yoksa, muğfil risalelerle kolay kolay feda idilemez:

Mâdem ki, şer'-i irticâa âlet idiyorlar, biz de bu efendilere münhasıran o lisanla cevap vireceğiz. Mesâil-i dîniye ile müteveggıl olmayanların zihinlerini hazırlamak için bu makamda bir tavgüye lüzum görüyoruz.”⁷⁴

⁷³ Bu eser sadeleştirilerek neşredilmiştir. Bk. Ferhat Koca, “Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Hilâfet Tartışmaları”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyaset ve Değer Tartışmaları* (ed. Ferhat Koca), İstanbul 2000, Rağbet Yayınları, s. 309-335.

⁷⁴ Siirt Mebusu Hoca Halil Hulki, Muş Mebusu Hoca el-Hâc İlyas Sâmî ve Antalya Mebusu Hoca Râsih, *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İslâmiye*, Ankara 1341, Yenigün Matbaası, s. 3-4.

Mukaddimededen sonra, İslam'da hükümetin ne olduğu ve nasıl kurulacağını anlatan ve yeni hükümet şeklinin İslâm'a uygun olduğunu savunan müellifler, Hoca Şükrü Efendi'nin hilâfete bakış tarzı ile Papalık arasında mukayese yapmışlardır. Hoca Şükrü Efendi'nin arkasında kimlerin olabileceği konusunda da çeşitli spekülasyonlara girişen yazarlar, onun bazı çelişkilerine işaret ederek, padişahlık kurumunun doğuş ve gelişme süreci hakkında kısa bir özet vermişlerdir.

Eserin ana başlıkları şunlardır: Mukaddime (s. 1-10), İslam'da hükümet nedir ve nasıl teşekkül eder? (s. 11), hilâfet, hükümet demektir (s. 13), şekli hükümetimizin İslamiyet'e tetâbukı (s. 15), bugünkü hilâfetin vaziyeti umûmiyesi (s. 18), Papalık ve Hoca Şükrü Efendi (s. 24), perdenin arkasında neler var? (s. 25), bu iki iddia arasında tenâkuz-ı azîm mevcuttur (s. 28), padişahlık hakkında bir istidrâd (s. 31), birbirine uygun zihniyetler (s. 32).

25. Müşîr Hüseyin Kıdavay, *Türkiye İslam İmparatorluğunun İstikbâli*, Lonra ts., Londra Cem'iyet-i Merkeziye-i İslâmiyesi, 68 s.

Türkiye İslam İmparatorluğunun İstikbâli adlı kitap, Hindistan'da bulunan Huddâmü'l-Ka'be Cem'iyet-i Merkeziyesi kurucularından Müşîr Hüseyin Kıdavay'ın İngiltere'deki Cem'iyet-i Merkeziye-i İslâmiye (The Central Islamic Society) tarafından neşredilen *The Future of The Muslim Empire Turkey* adlı eserinin, yine aynı kurum tarafından yaptırılan Türkçe tercümesidir.

Eserin başında, "Vatandaşlar, Müslüman Kardeşler" başlığı altında kitabın mahiyeti, yazılış ve Türkçe'ye tercüme ediliş sebepleri anlatılarak; "Hindistan Cem'iyet-i Merkeziye-i İslâmiye'si kâtib-i umûmi-i fahrîsi muhterem Şeyh Müşîr Hüseyin Kıdavay kardaşımız tarafından İngilizce olarak yazılıp Londra'da tab' ve neşr idilen bu mühim kitabı müstâinen bi-tevfîkîhî Teâlâ tercüme ve tab' ediyoruz. Bu kitabı neşirden maksadımız, senelerden beri devam idegelen dâhilî ve hâricî bir çok musibetlerin tesiri altında ezilen, bunalan vatandaşlarımızın büyük bir kısmında maalesef müşâhede ittığımız âsâr-ı ta'ab ve ye'se karşı bir reşha-i teselliyet hâsil itmek ve onlara istikbâl için bir nefha-i azm ve îmân virmeğdir"⁷⁵ denilmektedir.

⁷⁵ Müşîr Hüseyin Kıdavay, *Türkiye İslam İmparatorluğunun İstikbâli*, Lonra ts., The Central Islamic Society, s. 2.

Müterciminin adının belirtilmediği ve beş bin adet basılıp, ücretsiz olarak dağıtılan eserin yazarı Hüseyin Kıdavay, bu kitabı kaleme almadaki amacını şöyle açıklar:

“Devlet-i Osmâniyye'nin âtîdeki şekli siyâsisi, pâyitahtı İstanbul olmak ve halîfe-i İslâm'ın, meşrûtiyetperver hükümdâr-ı Osmânî'nin hâkimiyeti altında bulunmak üzere bir müttahid veyâhûd müttefik hükûmetler hey'eti olmalıdır. Bu hey'ete, kıymetsiz bir kağıt parçası addedilmekle harb tohumlarının ekilmesine sebebiyet verilen beyne'l-milel Berlin Muâhedesinden mukaddem Türkiye'nin emlâki adâdında olan bütün memleketler muhtâriyet sâhibi birer cüz-i mürekkeb olarak dâhil olacağı gibi, Çar ve asker-i istibdâdındaki Rusya hükümetinin anavatandan cebren koparub aldığı Türkçe konuşan ehl-i İslâm dahî hâric kalmayacaktır.

Cem'iyet-i akvâm bu hükûmât-ı Müttahide-i İslâmiyye'ye muvakkaten ehliyetli müşâvirler ve müdirler virmek sûretiyle bidâyet-i emirde muânet itmelidir. Hatta cemiyet, bu babda bir devlet-i muazzamaya vekâlet de virebilir ve bu devlet de hükûmât-ı müttahideye te'mîn-i salâh ve hâkimiyet ve vahdet yolunda bir vasî yâhûd bir hâmî gibi değil, bir dost, müttefik, müşâvir sıfatıyla yardım ider.”⁷⁶

Hüseyin Kıdavay, İslâmiyet ile Türkler arasındaki tarihsel ilişkiyi anlatırken hilâfetin tarihçesini ve Türkler'e geçişini anlatır ve şöyle der: “Halîfe-i İslâm, ahkâm-ı ilâhiyye dâhilinde yalnız müslümanlara karşı mes'ûl bir hükümdâr-ı müstakil olmak lazımdır. Bütün cihân müslümanları -bu mevki-i istiklâlî muhâfaza emrinde kendisine muâvenet- hatta bunun için cihâd ile mükellefdir. İslâm halîfe, hiçbir zaman gayr-i müslim bir devletin mahmûsi olamaz.”⁷⁷

Müslümanlar arasındaki Arapçılık ve Türkçülük gibi milliyetçilik hareketleri hakkında ise, Kıdavay şu değerlendirmede bulunmaktadır:

“Eğer Türkler, Tûrâncılığı İslâmcılığa tercîh edecek kadar hamâkat gösterecek olurlarsa buna göre, Türk hükümdârın âlem-i İslâm nazarındaki mevkiini tebdîl ve ta'dîl itmek hususunda müslümanlara emniyet ve itimad gösterilmelidir. Lâkin Tûrâncılık, herhalde İslâmcılığa muhâlif değildir. Tûrâncılık, belki İslâmcılığı te'yîd için ihtiyâr edilmiştir. Fakat, Arabıcılık yani Arab ittihâdı menâfi-i İslâmiyyeye külliyyen mugâyirdir. Türkler, Türkçe konuşan bütün nüfusu Türk bir idâre-i hüküm ve hükûmet tahtında cem' ve

⁷⁶ Müşîr Hüseyin Kıdavay, a.g.e., s. 5-6.

⁷⁷ Müşîr Hüseyin Kıdavay, a.g.e., s. 32.

tevhîd itmek arzu ediyorlarsa bu sûretle İslâmiyeti te'yîd ve tahkîm itmeyi istihdâf ediyorlar demekdir. Türkçe konuşan bütün Tûrânîler müslümandır. Hâl-i hâzırda bunlar, ecnebî ve gayr-i müslim idâre altındadırlar. Bunlar eğer Osmanlı halifenin taht-ı idâresine girecek olurlarsa cihân-ı İslâmın halifesine tâbi' bulunmuş olacaklardır demekdir. Halbuki Arabcılık, cihân-ı İslâm'a tefrika sokar ve İslâmiyet'in ilgâ itmiş olduğu millî fırkaları yeniden ortaya çıkarır."78

Hüseyin Kıdaway eserinin sonunda şöyle demektedir:

"Bilâ istisnâ, Hind müslümanlarının müttahidâne sedâsı, müslim Osmanlı Devleti'nin tamâmîyet ve istiklâli mazhar-i hürmet olmak merkezindedir. Yalnız İstanbul değil, bütün bilâd-ı mübâreke-i İslâmiyye dahî Osmanlı halifesi idâresinde bırakılmak lâzımdır."79

Türkiye İslam İmparatorluğunun İstikbâli adlı kitabın ana başlıkları ise şunlardır: Medhal (s. 5), Türkiye ne için düvel-i merkeziyye ile birleşdi? (s. 11), Türkler nasıl harb ittiler (s. 19), Türklerin kabahati (s. 21), Türklerle meydan verilmelidir (s. 26), İslâmiyet ve Türkler (s. 30), Devlet-i Osmâniyye hakkında serd edilen adalet ve nasafet mutâlebâtı nelerden ibâretidir? (s. 35), İngiltere ve Devlet-i Osmâniyye (s. 39), Müslümanların hilâfete irtibâtı (s. 41), Türkiye'nin istikbâli, Müslümanların muhurası (s. 44), başvekîlin beyânâtı (s. 45), kendi kendine tayin mukadderâtı (s. 46).

Hüseyin Kıdaway kitabına ek olarak, Feliks Wali'nin "Türklerin Son Mukâvemeti" (s. 49), "Umûm Hindistan Cemiyet-i İslâmiyyesi Kabûl Hey'etinin Reisi Doktor Ensârî'nin hilâfete ilgili geniş konuşması (s. 53), Hind Millî Kongresi'nde özellikle Türkiye ve hilâfete ilgili yapılan bazı konuşma ve mektupları (s. 62-68) koymuştur.

Öte yandan, Hüseyin Kıdaway'ın yine İngiltere'de bulunan Cem'iyet-i Merkeziyye-i İslâmiyye tarafından neşredilen *The Swuord Against Islam or Defence of Standart Bearers of Islam* (London 1919) adlı eseri de, aynı kurum tarafından *İsâm'a Çekilen Kılıç Yahud Alemdarân-ı İslâm'ı Müdâfaa* (London 1919, 108 s.) adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Hindistan müslümanlarının, Hindistan ve İngiltere'de Osmanlı hilâfeti lehinde yaptıkları çeşitli toplantı ve konferanslarla ilgili bilgilerin yer aldığı ve Osmanlıların kültür ve tarihlerinin savunmasının yapıldığı bu eser, *Paris Sulh Konferansı ve Osmanlı'nın Çöküşü*⁸⁰ adıyla yeniden neşredilmiştir.

⁷⁸ Müşîr Hüseyin Kıdaway, a.g.e., s. 32-33.

⁷⁹ Müşîr Hüseyin Kıdaway, a.g.e., s. 48.

⁸⁰ nşr. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1991, Nehir Yayınları, 158 s.

26. Ali Abdurrâzık, *İslâmiyyet ve Hükümet* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1346/1927, Kitabhâne-i Sevdâ, 110 s.

İslam anayasa ve idare hukukuyla ilgili olarak, İslam dünyasında en çok tartışılan ve büyük yankılar uyandıran Ali Abdurrâzık'ın (ö. 1966) *el-İslâm ve usûlü'l-hükm*⁸¹ adlı eseri, Ömer Rıza (Doğrul) tarafından, cumhuriyetin kurulmasından ve Osmanlı saltanat ve hilâfetinin ilga edilmesinden sonra, 1927 yılında, *İslâmiyyet ve Hükümet* adıyla Türkçe'ye (Osmanlıca) çevrilmiştir.⁸²

Mütercim Ömer Rıza, kitabın başında, "Mütercimim Mukaddimesi" başlığı altında şunları söylemektedir:

"Son seneler zarfında Şark'da intişar iden eserler arasında en çok mevzu-i bahs olan, etrafında müdhiş vevleler kopan ve leh ve aleyhinde en çok yazı yazılan eser, kârilerimize tercümesini takdim ettiğimiz '*el-İslâm ve Usûlü'l-hükm*' yani '*İslâmiyyet ve Esâsât-ı hükümet*' unvanlı bu eserdir. Bir seneden fazla bir zaman-ı mukaddem Mısır'ın en kıymetli âlimlerinden Üstad Ali Abdurrâzık Bey tarafından Arapça ile yazılmış ve intişârının ferdâsında mürtecilerin hasmâne hamleleriyle, aynı zamanda teceddüperverlerin en takdîr-kâr tezâhürâtıyla karşılanan bu eserin mevzu-i hilâfet, saltanat, din ve devlet gibi Türk inkılâbının istihdâf ettiği büyük mes'elelerdi. Mısır'da ve sâir İslâm memleketlerindeki din âlimlerinin telâkkiyâtına mübâyin yeni fikirler müdâfaa iden ve Türk inkılâbına ilmî bir ifade virmeğe teşebbüs iden bu eser mürtecilerle teceddüperverler arasında çok şiddetli bir mücâdeleye sebebiyet vermiştir. Eserin intişârını müteâkıb bütün din âlimlerinin hücumuna marûz olan muhterem müellif, dinsizlikle itham olunarak her türlü hakârete, her türlü husûmete mukâvemet mecburiyetinde kalmış, gün geçdikçe bu husûmet yumuşayacağına ve bu adâvet harâretini zâyî ideceğine,

⁸¹ Kahire 1324/1925, II. Baskı, Matbaatü Mısır. Ali Abdurrâzık'ın *el-İslâm ve usûlü'l-hükm* adlı eseri üzerinde yapılan çeşitli tartışmalar için bk. Muhammed Ammâre, *el-İslâm ve usûlü'l-hükm li-Ali Abdurrâzık* (Dirâse ve vesâik), Beyrut 1972, el-Müessesetü'l-Arabiyyetü li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, s. 55-110. Ayrıca Ali Abdurrâzık'ın eserine reddiye olarak çeşitli kitaplar yazılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Muhammed Bahît el-Mutî'î, *Hakikatü'l-İslâm ve usûlü'l-hükm*, Kahire 1344, el-Matbaatü's-Selefiyye; Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *Nakzu Kitâbi'l-İslâm ve usûlü'l-hükm*, Kahire 1344, el-Matbaatü's-Selefiyye; Muhammed Ziyâüddin er-Reyis, *el-İslâm ve'l-hilâfetü fi'l-asri'l-hadis: Nakdu Kitâbi'l-İslâm ve usûlü'l-hükm*, Kahire 1976.

⁸² Ali Abdurrâzık, *İslâmiyyet ve Hükümet* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1346/1927, Kitabhâne-i Sevdâ, 110 s. Ömer Rıza Doğrul'un bu tercümesinin yeni neşri için bk. *İslâm'da İktidarın Temelleri -Bir İdeolojik Devlet Eleştirisi-*, İstanbul 1995, Birleşik Yayıncılık.

bilakis şiddetini artırmış, müellifi İslâm câmiasından tard itmek, medenî, insânî, tabîî bütün hukukdan ıskat etmek için yeni bir hareket başlamış ve bu hareket üstadı muhâkeme idecek dinî bir mahkemenin teşekkülüne müncer olmuştu. Bu mahkemenin huzurunda eserini müdâfaa iden muhterem müellifin aldığı karar, kâdîlikdan azil olunmaktı.”⁸³

“Eser-i hâzırı şimdiye kadar hilâfete dâir yazılan eserlerden tefrîk iden diğer mühim bir nokta hilâfetin İslâmî bir müessese olmadığı nazariyesinin îrâd ve isbâtıdır. Mısırlı müellife tekaddüm iden mütefekkirlerin bazıları müslümanlığın bir makâm-ı hilâfet vücûda getirdiğini, yalnız sahîh ve kâmil hilâfetin otuz sene devam iderek sonra saltanata terk-i mevki ittiğini iddia ediyorlardı. Üstad Ali Bey bu nokta-i nazara da muhâlefet iderek müslümanlığın peygambere vekâlet itibâriyle bir hilâfet, dinî veya dünyevî bir riyâset vücûda getirmediğini, esâsen dinin böyle şeylerden müstağnî olduğunu ve peygamberin sûret-i kat’iyyede mevzû-i bahs itmediği bu müessesenin ancak irtihâl-i nebevîyi müteâkib vücûda geldiğini, hilâfetin Kur’an ve Sünnet’de izâh idilmedikten başka, icmâ-ı ümmete de istinâd itmediğini, şeâir-i diniyeyi ifâ nâmına onun bir lüzüm veya fâidesi olmadığını beyan idiyor.

Elhâsıl bu eser, Türk inkılâb-ı muazzamının ilim ve fikir âleminde açtığı yeni ufukda ışıklar serpen bir meş’aledir.”⁸⁴

İslâmiyyet ve Hükümet adlı kitabın konu başlıkları şunlardır:

Birinci Mebhas: Hilâfet ve Müslümanlık, hilâfetin mâhiyyeti (s. 6), hilâfetin hükmü (s. 19), ictimâî nokta-i nazardan hilâfet (s. 27).

İkinci Mebhas: Asr-ı Saâdetde hükümet (s. 42), risâlet ve hükümet (s. 49), hükümdarlık değil risâlet, devlet değil din (s. 64).

Üçüncü Mebhas: Târih nazarında hilâfet ve hükümet, din birliği ve Araplar (s. 84), Arap devleti (s. 93), hilâfet-i İslâmiyye (s. 99).

Öte yandan, Osmanlıların son döneminde hilâfet konusunda yazılan eserlerden biri olan, Sayyâdî-zâde Mehmed Ebü'l-Hedy er-Râfîi'nin *en-Nefhatü'n-nebevîyye fî hidmeti'l-hilâfeti'l-Hamîdiyyeti'l-Osmâniyye* (İstanbul Üniv., Ktp., TY, nr. 4704) adlı kitabına, söz konusu eserin bulunduğu İstanbul Üniversitesi kütüphanesi deprem sebebiyle kapalı olduğu için ulaşılamamıştır.

⁸³ Ali Abdurrâzık, *İslâmiyyet ve Hükümet* (trc. Ömer Ruza Doğrul), s. 3.

⁸⁴ Ali Abdurrâzık, a.g.e., s. 5.

